

СУЧАСНІСТЬ

Ю. Тарнавський: Спомини — В. Войнович: Півкілометра віддаль — І. Костецький: Відбулося за вісім хвилин — Б. Олександрів: Рильський офіційний і Рильський справжній — Б. Галайчук: Справа дипломатичних взаємин УРСР — Р. Пайпс: Сили націоналізму — К. Кононенко: По 35 роках мовчанки — П. Чернов: Як говорять і що видають на Півдні УРСР — В. П. Стахів: Україна швайцарськими очима — В. Ісаїв: Друге покоління імігрантів в американській дійсності — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки — Посмертна згадка — Листи до редакції

9 (45)

ВЕРЕСЕНЬ 1964

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

9 (45)

ВЕРЕСЕНЬ 1964

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА

ЮРИЙ ТАРНАВСЬКИЙ: СПОМИНИ

(Поезії)

ВУЛИЦЯ

Бразилія, як корабель до дамби, причалює до купців за залізною огорожею. Листя, стаючи чітким та непорушним, немов на фотографії.

Біла щока малого хлопця іншої національності вилітає із при- смерку і з ляскотом чіпляється магнету порожнечі, який ти несеш у правій руці. М'якість, як звук по вулиці, розходячися по твоїй свідомості.

Тихішає гармидер, що, наче з перенаповненої кімнати, виходив із книжки, залишеної на столі. Віддаляються і розсуваються де- рева побудженої сліпоти, що закривали місто.

На горбі, побіч, лежить велетенське чорне тіло мертвого чоловіка. Його жінка і двоє дочок влазять у нього з великими клунками, немов у човен. Довго сидять непорушні, дивлячися по- перед себе. Бачиш, як згодом до відкритого рота прикладають невелике кругле дзеркало, що покривається грубою верствою сажі. Чуєш, як дрижить земля, немов на гілці крапля, від кулаків мер- ців, що б'ють у віка домовин.

В будинку пошти, у формі гробівця без вікон, оброслому чор- ними деревами, подібними до кипарисів, дівчина, одягнена по- міськом, яка сидить за віконцем, сердито говорить до свого бать- ка в полотняній селянській одежі. Вона вимовляє слова з кінця, і вони надуті звуком, як обличчя кров'ю. Він перелякано дивиться на неї і, мнучи у руках шапку, шепоче блідими, немов від борош- на устами: «Ай шуюперепро, ай шуюперепро . . .»

Праворуч, будинок поліції, тонкий, як стіна, з якого виходять голоси п'яних і розсміяних жінок. Дуже високий чоловік у чорно- му мундирі стоїть біля його дверей. Коли він повертається боком, видно, що він тонкий, неначе витягтий з паперу.

У церкві на горі гойдаються дзвони, самі, неначе діти на гойдалці. Сміх і голоси несуться від них.

Внизу, велика церква, без покрівлі, з червоними стінами, збудованими із лущини яець. В одній із захристій, на купі глини, порослій лободою, сидить група хлопців і дівчат шкільного віку. Одна із дівчат встає, ховається за стіну і, всисаючи цоки і живіт, починає меншати. Перетворившись на кволу стару, вона повертається і каже: «Ходила я по світу, та він поріс сміттям...» Один із хлопців відчиняє рота, щоб їй відповісти, та замість голосу з його горла виходить сильний запах троянд.

Посеред вулиці стоїть великий собака, прозорий і тремтячий, немов гаряче повітря. Йому призначено когось вкусити.

Божевільна жінка лежить за парканом, як яма, вирита в землі.

Вулицею по той бік ріки іде сажотрус. Він увесь у сажі, і чорні кості визирають з його м'яса, як тіло із подертої одежі.

У дворі сусіда твоєї баби лежить туша зарізаного вола. Двоє чоловіків пораються біля неї з колами, як біля великого багаття.

Будинок із фарбою, як сирістю, на стінах, під яким, як тінь, зібрався тротуар, і в ньому, як у перископі, видно будинок у Лондоні, із числом 14 над дверима. Він є дещо пом'ятим рентгенівським знімком твого будинку, і в нім, як у пам'яті, від його власника зостався лиш лікарський титул. Крізь стіни, як крізь цигарковий дим, видно, як у повітрі плавають, немов гігантські, перерозвинені бактерії, скляні рурки, набиті електрикою, як фіолетовою ватою.

Крізь живопліт, як звуки, пливають бандажі з цукру, заплямлені полуницями, як кров'ю, чай з молоком, прозорий, як порцеляна, обличчя трьох жінок, з яких дві є дочками третьої, і їх роти, як краплі червоного чорнила у воді, розходяться у повітрі.

В темних кімнатах, за брилами фіранок, білі картки паперу осідають на долівки, тихо і безнастанно, як крейда на дно моря.

Там, під ними, лежить присипане твоє ім'я.

У глибині вулиці, немов стовп пилу в сонці, здіймається до неба літо, полудні і площі обезлюднені світлом.

ПОПОЛУДНІ

Захворілий на душу, немов проказу, проводиш дні у ясных коридорах рік, прогнаний матір'ю педераста, яка боїться заразитися умиранням.

Зустрічаєш його, що говорить про стіни із холодом, замість шпалер, і про відсутність його матері, як про помешкання, коли ідеш до самоти, як до місця в просторі.

Товариш з водою, замість нижньої частини тіла, з обличчям, що міняє форму, як калюжа оливи.

Простір переповнений дитинством на плоті на ріці Міссісіпі й спинами матросів, круглими й блискучими на сонці. наче літне полярне світло.

Кораблі відпливають у напрямі вогкості, що, як вода з криги, що топиться, тече із темного повітря під куцями. Пара, що пахне спекою. Квіти вогню, брудні від сажі та оливи. Борти, немов залізні листки книг, на яких шрифтом блиску надруковані вірші про кортики, канати, елеватори.

Під поверхнею тиша, втілена в гумі. Думки прозорі, як сама вода, і повільні, як рухи. Речі, як рослини у догідному підсонні, повні розміру, немов соку.

Ацтецький ідол, що, як риба, тріпочеться в зубах, викришуючи їх, як м'якуш з хліба.

Світло в притоці, як під білою стіною. В'юни вилежуються в жовтій воді, як у траві. Спорохнявілі лотоки, крізь які проходять промені, як між листям дерев. Старий, залишений млин, неначе клапоть пралісу.

—Коли місто гуде від току колон, що проходять крізь нього, і коли, разом з літом і твоїм дитинством, тягнеться умирання твоєї матері . . .

ХВОРОБА

Рожеве, спінене вино, як закривавлене мереживо, визирає із твоїх уст. Веселка з помаранчів, що починається в північній Африці, зникає у твоїм роті.

Твій хід по хаті є опущений палац із склом на вікнах, як по-

дертим павутинням, із тинком, що, як пташиний гній, капає зі стель на долівки.

Меблі в кімнаті є рядами вікон, що виглядають на жовтий двір твоєї шкіри.

Потвори приходять пополудні на пальцях до твоєї спальні і натягають на себе твоє тіло. Рухом і злобою оживляють твої м'язи. Місто і люди, як звуки видані тобою, втікають від тебе. Кричиш за ними голосом висушлим, як тіло старця.

Наказуєш: «Пийте із філіжанки це пінисте вино, спроваджене із Франції, яке має температуру і смак моєї слини».

Говориш: «Визираєте з-за своїх щік і пліч, як з-за рогів хат, чи вже не вмерла я! Цур вам, безсоромні! Як світите очима!»

Докоряєш: «Дволичні союзники! Самою ви оставили мене на цій горі з тканини пістряка та флегми!»

Плачеш: «Не дайте мене! Я не хочу до того царства гною та самоти!»

Грозиш: «Підождіть! Весна іде лугами моєї шкіри!»

Коли відкидаєш ковдру, у твоїм шлунку видно послід породів, як сувої мокрих, рожевих простирал, і ріку, над якою відбувається операція, і якою, як ножем, лікар поре твою шкіру. Біль у формі жовтого калу пливе на її поверхні.

Немов з тунелю, з твого тіла виступає чоловік, що повертається із фронту. Його одяг просяклий, неначе запахом, гулюм битви, яка відбудеться на другий день. Як світло на стінах, його присутність відбивається у міських руху, натовпах і ясності.

Твій син сидить біля відкритого вікна, заваленого теплом. Неначе цигарковий дим, його окутує друк книжки, яку він читає уголос. Крізь його голову, немов верства жовтого мінералу крізь камінь, проходить лан пшениці.

Квалість, немов радирка, стирає клекіт, що доноситься до тебе знадвору.

Купи твого терпіння, неначе шлаку, ростуть за містом.

ЗУСТРІЧ

Відхід дівчини, як звук раз вимовленої літери «О», малюючий у пам'яті й просторі, коли ти стоїш у горішній частині міста. В повітрі, як сажа на стіні, чорна смуга, зроблена її волоссям.

Із запаху, що залишається по ній, немов із притишеного радіо-приймача, виходить її ім'я.

Немов об куц, її одяга зачіпляється об простір перед хатою лікаря у якому із клюмб, замість запаху квітів, виходять зариси чоловіків і жінок, одягнених у білі тенісові строї. Товста дівчина сидить на лежку перед хатою і, нагнувшись, шукає в траві під ним своїх пальців, які вона розсипала, як жменю ріни. Із хати, немов з-над річки, несеться крізь відкриті вікна холод і чутки про притаєну пристрасть і кровозмішання. Сміх і звуки гри, що дедалі стають чіткішими, звучать, як свистючий віддих і рівне биття серця.

Ще бачиш, як вона проходить повз сторінку із бразилійського роману, що стоїть за залізним парканом, на якій, замість друку, ростуть гумові дерева і куці з листям, блискучим, немов дзеркала. Бачиш, як вона ховається за закрутом вулиці, немов за товстим стовбуром.

Із присмерку ідуть тобі назустріч довгим рядом глобуси, мікроскопи, кінопрожектори, приладдя фізичних та хемічних лябораторій, скелети, нанизані й підвішені на дроті.

За ними, немов пил, здіймаються нутра кляс, у яких твої очі заслонені параванами тепла уст твоєї учительки та рухами м'язистих рук чоловіка, що не здібний зробити знаку хреста.

За тобою тихо, немов вода, відчиняються двері будинку гімназії, щоб їх назад прийняти.

Шипить і хвилюється пісок, яким покрите подвір'я, як море у повільнім фільмі.

ПИЛ

У повітрі, як скеля, смак неспілих яблук, що пливе із ротів двох дітей, які сидять у білих сорочках при дорозі. Листя на яблуні, немов мундири, порозвішувані на гіллі, припалі пилом.

Місце, де відбувся двобій між хирявим, білобровим хлопцем

і вбивцем мурашок зі скандинавським ім'ям, одягненим у бронзовий панцир, прилиплий, як спітніла сорочка, до його голого тіла.

Вид на широку ріку, у якій, як кінь, купається залізничний міст, і на поверхні якої, як олійна пляма, плаває жінка з рухами жаби. Розмова, як розкиданий одяг, на березі біля неї.

Немов бліді тіні обертових гумових коліс, пил стоїть над дорогою, більшаючи, коли машини віддаляються в напрямі сонця.

У місті, немов вологість, нанесена вітром, атмосфера східних областей країни.

З'являється родич твоєї матері, якого частини лица зроблені з тротуарів і фасад опери провінційної столиці. Її простір, разом з різкими авт, дзвінками трамваїв та звуками копит на бруку, виходить, змішаний з його голосом, йому з горла, коли він оповідає про свою подорож. Бадьорий настрої, як від газети з доброю новиною, несеться від його синього однострою.

Голова крутиться тобі від непевности, чи йдеш по його голосі, чи стоїш на долівці.

Тихий дзенькіт срібла і порцеляни, що виходить із темних стін та меблів, заглушує гул моторів, що несеться крізь відкриті вікна із середини міста.

КЛІМАТ

В повітрі жіночі щоки, замість температури. Їхній початок у помешканнях, з простором, м'яким, немов фіранки, де у ліжках, як вода в ваннах, стигнуть тіла хворих.

В клясах вітер, що дме з таблиць, як крізь відкриті вікна. Повітря надуте ними, немов вітрило. На шкірі тремтіння сорочок, немов калюж. Щоки, як краплі води, стікають по руках на парти.

Прогулянки, немов тунелі із тепла жмень, служняности одноклясників, зміни в поводженні учителів. У них природничі назви, що сідають на зілля, немов мегелики, блиск білих хустинок на головах, як скла, хліб травлений маслом, неначе шлунком, пісня, співана перед роками, що, як колона людей, посувається полем, і її мелодією є історія твоєї батьківщини.

Вид на ріки, що розвиваються, як дим, і на тартаки над ними, з повітрям у дворах, як мотор, тремтячим та заялженим оливою.

Вдома, відсутність твоєї баби у формі порядку, адреса лікарні на передмісті, замість матері, страва творена хатою, як прохолода.

Часами вибухи гармат, немов з-за гір, доносяться з листів, присланих із фронту.

ВИД

Клуб світла, наче пари, в якому видніють три сорочки, наповнені гарячим повітрям, замість тіл. Дорога, творена голосами, мов розмова. Над нею пил, як молоко, розпливається у воді. Дата, немов запах, у повітрі.

Вечір, у який світло, немов з води, виходить із землі, і в який чоловік у чорних чоботах, з халявами, що, як лід, видають холоду замість блиску, сидить на лавці під тинюм. Слова, які він вимовляє, відбиваються від пустки перед ним, як м'ячі від стіни, і вертаються, змінені у змісті й звуці, до нього. Пістоль, м'який і великий, як подушка, висить, перев'язаний навхрест мотузкою при його боці.

Ти лежиш горілиць під стіною дровітні, із хмарами, що у формі довгих цифер проходять крізь твій мозок. Із твого рота, немов із голосника кимсь іншим, виходить вимовлюване твоє майбутнє.

Як гарячий дріт, крізь простір двору натягнена куля із фльобера, у жовтім прикладі якого, наче у пам'яті, захований теплий липневий пополудень з товстими солдатами у синіх одностроях, замість тіней.

Немов крислий дуб, заслоняє вид колодязь, нутро якого виростає із землі.

Як червоний іній, мерехтять у городі полуниці.

Це із гори, перед якою, як додаткова віддаль, стоїть будинок, і з якої, із биттям серця, як злочин, поповнюваний кимсь іншим, ти бачиш, як тебе ковтає чорне вікно, так, як ти слину в той час у своїм роті.

ЖІНКА

Перехрестя, принесені жінкою, що втекла з великого міста, як гамір, що виповнює кімнати. Простір кіоску з цигарками, як запах парфуми, віє від неї. У розкиданій шовковій білизні, немов у м'яких дзеркалах, відбита круглість її повних бедер. Її голос, як картина із вирізків з газет і магазинів, зроблений із уривків популярних мелодій і нікотину.

У картонових коробках левади, які ти крадеш жменями. Ведеш ними малого хлопця, спорідненого з тобою, який даремно намагається повторити за тобою, як складне чуже слово, твій гріх. Білий дим, немов густа трава, сягає тобі до пояса. Твоя пам'ять, як запах, вивірюється з голови. На устах, немов зображення на екрані, спека і світло Єгипту.

Знаходять тебе вечором в тобі самому, як у забутій, давно не відкриваній кімнаті. Ліхтарі і голоси коливаються, як сльози.

КУЗЕН

З волоссям, пошитим з чорної габардини, він стоїть надворі під стіною, з якої виходить шепіт, що становить тепло. Говорить про температуру, як про крій одягу. Курява, немов на шляху за автомобілем, підноситься за його голосом.

За рогом хати його сестра проходить крізь двір із чемоданом у руці і, вийшовши на ганок, бере у руки книжку, що, наче у воді, висить розкрита у повітрі, та, сівши на лаву, починає її читати. У ній написано про мандрівника національності, яка рівнозначна із сталлю, і про його подорож материком, де із землі виростають лани довгошерстих чорних тварин, в жилах яких, замість крові, пливе молоко.

Ранок, блідий від холоду, як тіло від кропиви. Мутні каложі ягід, що обсипалися, під куцями агрусу. Тінь у формі високого руського юнака, що говорить про недоліки сільсько-господарської гігієни серед місцевого населення. В наплечниках, як у незграбних дзеркалах, відбиті смереківі ліси.

Ріка, порисована кігтями вітру. Лискучі лишпаї вирів на її поверхні. На дні, як велетенський затоплений куб льоду, басейн, наповнений водою, що пахне трояндами. У ньому голий хлопець із тілом, рожевим, як радирка, яким, неначе пальцем по пшибі, що зайшла парою, він пише своє ім'я на синім тлі, покритім білим осадом.

У віддалі до міста представлений твій вік. Селянин, як дух, викликаний з повітря словом «дядьку». Плоскі будяки, як вигорячі вогнища, у запиленій траві при дорозі.

Відділ солдатів, що швидко, як вагон по рейках, віддаляється від тебе. З ротів тих із них, що співають, і з музичних інструментів решти, замість мелодії, несеться хвороба, яка забере двох чоловіків з твоєї сім'ї.

У снах він з'являється безкровний, з жовтою облямівкою на пагонах, засоромлено запихаючи у свій рот довгі сувої військових телефонічних дротів, що вилазять з нього. Його лице тендітне від юного віку, немов від недоживлення.

ВЕЧІР ІІІ

Вода, немов ланцюг, дзвонить в городі сусіда. Повітря вишпунене кльомбами, наче туманом. Дівчина в короткому білому платті губиться серед запаху квітів, як серед кущів. Крути розходяться по хвртці, як по поверхні води. Із хати, крізь відкриті вікна, пливе простір і родинне життя. Тарілки, як звуки з рота, втікають із рук, коли накривають до столу.

Шорсткий простір третється об литки твоїх голих ніг. З нього, як полумінь із сірника, вибухає холод. Вертається з гори, в глині якої лежать гільзи, у яких, як крізь щілини, видно уривки із життя в окопах з першої світової війни.

Як музика із радіо, життя виходить із живота вагітної жінки, що йде поруч тебе. Чорні постаті, як відблиски світла на розгойданій воді, то з'являються, то зникають у повітрі.

Пам'ять, як одяг запахом, просякла узбіччям гори, із напрямом, чітким, як у воді рвучкої ріки, відношенням між фігурами на шахівниці, смаком спожитих бутербродів. Із голосів, як з цигаркового диму, виринають стіни помешкання, до якого йдете.

Проходите повз жінку, закопану в землі, з якої, як вода із джерела, б'є електричний струм.

Хворе тіло, немов розстелене ліжко, жде на твою розсміяну матір.

Як крик нічного птаха, біль з рани на твоїм чолі розходиться по темних схилах горбів за хатою.

ШКОЛА

У пам'яті, немов за парканом, пава, пір'я якої має колір її думок. Хвіст зроблений із сугінків саду та реверенд римо-католицьких священників. Світло, як вода від намулу, мутне від мундира солдата, якого присутність має смак волоських горіхів. В повітрі, як звук слова, поняття срібної бляхи і польової жан-дармерії.

Учителька із двома дорослими дітьми, замість прізвища, в словах якої, як у підводних печерах, плавають риби з блідими вусами та іменами старослов'янських богинь. Довкрути назви журналів, немов калюжі на землі.

Ліворуч, ранок із чистими простиралами, замість повітря, із служницею, яка вагітна на день у чужій країні, виповнений залишеною залізничною станцією, як погашеним недокурком, і лісом, набряклим від дощу, як повість.

З'являється ровесниця та родичка твоєї баби, із беззубим ротом, з якого виходять слова із смаком свіжих булок, замість звуків. У її товстім тілі, як у вікні, відкритім на місто, видно пусті вулиці, із яких вона щойно вернулася.

За спиною, як звук вибуху, що вже відбувся, розходиться й слабшає простір кляс.

ПОРІЧКИ

Пополудень під смаком порічок, як під водою. Твоє тіло блищить, як роса, на темнім повітрі, розвішенім, мов павутиння, під кущами. Калюжі твого рота порозливані, як по землі, по просторі ягід.

У язика, як спомин в мозку, виростає хата на роздоріжжі, вікна, відчинені у літній ранок, немов у сад, запах смородини, змішаний зі звуками радіо.

Воно говорить: «Війна. Приїхала колишня коханка важливого члена твоєї сім'ї. З її тіла випадають куски простору Голлівуду, тверді, як зуби. Проїжджає на мотоциклі і у корковому шоломі граф, що втече до Аргентини. Він ховається за ступенями перехрестя, як за скелею. Наближається відділ голоти з колами, як рушницями, на плечах. На них висять шляхетські шлунки, з яких, як із м'ячів, випущено повітря. Біле пір'я, за-

мість співу, вилікає їм із ротів і занечищує простір. Хвилюється на столі пістоль, як калюжа води».

Фотограф, що має значення погребника. Він порастєся біля чорної дитячої труни зі срібною облямівкою, що, наче фотоапарат, стоїть на високому триніжку. Перед ним, присипана квітами, немов камінням, лежить маленька дівчинка у білій суконці. У її руці, немов плач у роті, затиснена півонія. З її розбитого чола, замість крові, пливе роса і прохолода ранку.

Відчиняється хвіртка. Замість звуку, вона видає місячне світло. Входить у сад твоя баба у чорному одязі, просторому, як ніч. Лягає на ліжку, що, наче тїнь, висить у повітрі під яблуною.

Плями світла тремтять і шелестять, як листя.

КЛАДОВИЩЕ

Місце, де вигукують тобі нагробок зі срібла, затопленого в паперових грошах, немов у воді.

Де ти лежатимеш побіч чолоівка під кам'яною ковдрою, який складається з годинника з золота, червоного, як кров, вазонка, з якого виростає кислий, зелений дим, що спливає додолю, і кашлю біля білого й великого, немов гора, вікна.

Де за огорожею із запаху розтертого листя, на дорозі, покритій світлом, наче пилом, стоять коні, думки яких виступають на їхній шкірі замість поту.

До якого дорога веде повз розмову з двома дівчатами, якої звук становить її зміст, і повз уста твоєї учительки, важкі від простору кімнат її хати і тіней саду, де вона гуляє з своєю дорослою дочкою і її нареченим.

Звідки видно подорож за обороти коліс і сльози, немов за гори; двое погоничів, у яких лише одна спина, яку вони ділять, як свиту; рудого чоловіка, шкіра на обличчі якого, як зуби, зроблена зі золота; і високого, з лобом розлитим, як калюжа молока, який, замість слів, вимовляє куски черствого хліба і злобне сичання своєї жінки.

1

Від Климашівки до кладовища — півкілометра. Щоб подолати таку віддаль нормальному пішоходцеві потрібно не більше семи хвилин.

У неділю сталася невеличка подія — помер Очкін. Біля дому покійного стояла Пилипівна і, здивовано розводячи руки, говорила:

— Тільки сьогодні бачила його. Пішла я до Лаврусенчихи ситечко своє забрати . . . Хороше в мене таке ситечко, тільки крайком трохи продране. А Лаврусенчиха давно вже взяла його, каже: «Завтра принесу», та й не несе. А воно ж мені потрібне те ситечко, бо що ж я без нього буду робити. Іду я, значить, тут по стежці, коли дивлюсь: назустріч Очкін. Тверезий і наче веселий. Ще спитав: «Де йдеш?» — «Та от, кажу, до Лаврусенчихи йду ситечко своє забрати». А він ще каже: «Ну, йди». А тут бач — помер.*)

2

Ще сьогодні ранком Афанасій Очкін був зовсім здоровий. Він встав, одягнувся, умився пригрітою водою і, поки жінка його Катя готувала сніданок, пішов у сільмаг по сіль. У сільмазі була тільки дрібкова сіль, тому Очкін, поговоривши з продавщицею, пішов через усе село до іншого магазину, або, як його називали, «чапка». У чапку дрібної соли теж не знайшлося, але зате був вермут у товстих заплених пляшках. Очкін віддав продавщині всі гроші, і та налила йому склянку вермуту, правда, не повну, бо в Афанасія до повної склянки бракувало двох копійок. Очкін поговорив з Шурою, потім з пивного кухля насипав у тютку дві ложки дрібкової сирої соли і готовий був уже зовсім іти додому, та побачив двох друзків — теслю Ніколая Мерзлікіна і рахівника Тимофія Конькова, що теж прийшли в чапок випити. Очкін знав, що друзки його не почастують, але не всякий випадок почав вивчати поглядом консервні бляшанки, виставлені на прилавку.

Він терпляче розглядав ці бляшанки, поки Ніколай з Тимофієм купували вино й закуску. Вони взяли пляшку вермуту, кільки в томаті і сто грамів соєвих цукерок. Потім вийшли і, ро-

*) Мова Пилипівни українська і в оригіналі.

зіславши на запыленій траві газету, сіли в холодку під деревом. Афанасій стежив за ними через вікно. Він почекав, поки вони розпакують випивку й закуску, і тільки після цього підійшов до них.

— Смачного, — звічливо сказав він і присів поруч.

Дружки непривітно зиркнули на нього і, мовчки цокнувшись, випили. Тимофій складаним ножиком поліз у бляшанку за кількою, а Ніколай сплюнув.

— Вода, — співчутливо сказав Очкін. — Зеленого вина зараз не знайдеш. Моя позавчора до Макінки їздила, там теж немає. Заборону на нашого брата накладають.

Потім він узяв у руки пляшку з рештками вина і покрутив її в руках.

— Тут на двох уже, рахувати, нічого не лишилося, — сказав він і з надією подивився на Ніколая.

— Не твоя справа, — грубо сказав Ніколай, відбираючи пляшку. — Ти тридцять копійок коли віддаси?

Крім теслярського діла, Ніколай знався ще на перукарському і цим подеколи підробляв дома, бо перукарні в селі не було. Очкіна він підстриг два дні тому наборг.

— Та ось Катя наступного тижня повезе в город сметану, тоді й віддам, — пообіцяв Очкін, з сумом спостерігаючи, як Ніколай точно поділив вино на дві склянки. — Ну, гаразд, — неохоче підвівся Очкін. — Треба жінці дещо пособити по хазяйству. До побачення вам.

Його ніхто не затримував. По дорозі додому він і зустрів Пилипівну. І Пилипівна була останньою з тих, хто бачив Очкіна живого.

3

Повернувшись додому, Очкін посварився з жінкою за потрачені на вино гроші і рознервувався. Жінка теж рознервувалася. Вона насипала йому юшки, а сама пішла на город докопувати картоплю.

Повернувшись, вона побачила, що чоловік сидить за столом, поклавши голову в миску, і рижі волосся його мокне в гороховій юшці.

Фельдшерка Нонна, оглянувши покійника, наказала з похороном почекаати і пішла дзвонити в місто, щоб викликати лікаря для визначення причини смерті Очкіна.

Тим часом коло хати покійника громадилося народу все більше й більше. Висловлювано різні припущення й здогади. Пилипівна, наприклад, сказала, що Очкін, мабуть, отруївся, інакше чого б йому взяти й померти.

— Годі базікати, — похмуро заперечила Лаврусенчиха, яка

щойно надійшла. — Нам, бабам, аби що трапилося — щоб язиками помолотити. Я сама минулого року ледве не померла. Пам'ятаеш?

— Не пам'ятаю, — сказала Пилипівна.

— А я пам'ятаю. А як усе сталося? Торгувала я в городі молочком. Стою собі за прилавком, коли підходить одна. «По чому, чуєш, молоко?» — «Та як у всіх, кажу, по три карбованці». — «Щось то дуже дорого», каже. «Куди вже, кажу, дорого. Ти б, чуєш, сама походила біля корови, та поприбирала за нею, та сіна на зиму назапасила, а потім, може, й задурно віддаси молочко». А вона в цю мить на мене як гляне: «Невже Марія Лаврусенкова?» — «Вона й є», кажу. «А мене невже не впізнаєш? Я ж минулого року у вас у Климашівці, либонь, цілий місяць жила. Давненько не бачилися». — «Давненько», кажу. А сама собі думаю: «Я тебе й тепер би не бачила, якби ти не прийшла». А вона мене вихвалити: «Уже ти, чуєш, і моторна стала, і повна, і на лиці вся рожева, просто кров з молоком». А сама як зиркне на мене своїми баньками, як зиркне. Мені спочатку ніби й нічого. А потім я подумала: «Батеньку, так вона ж має погані очі!» І відразу в серці в мене ніби щось одірвалося. Схопила я свої баняки і, хоч за місце було й заплачене, кинулася до автобуса. Та ледве додому добилася. Та потім цілий тиждень пролежала. Спасибі, добрі люди бабу з Мостів покликали, і вона мене замовляннями та холодною водою виходила. Он як буває, — підсумувала Лаврусенчиха і поблажливо подивилася на Пилипівну.

Потім вона схилила голову набік і прислухалася. За вікном очкінської хати голосила вдова.

— Густо реве, — суворо сказала Лаврусенчиха, — густо. Пам'ятаю, мати моя, коли брат її, тобто мій дядько, під потягом загинули, так вона вже так побивалася, так кричала, тонко та болісно. Аж серце холонуло. Ну, гаразд, — сказала вона, помовчавши. — Піду спитаю в Каті, може, допомогти що треба.

4

Сонце пересунулося до зеніту, тінь пересунулася, а Николай і Тимофій сиділи на старому місці і сперечалися за те, скільки колон у Великому театрі. Тема суперечки була давня. Колись вони обидва у різний час побували в Москві і з того часу ніяк не могли розв'язати це питання і навіть заложилися на пляшку горілки. І не з того, щоб їм не було чого робити. Просто обидва любили посперечатися, а допомогти їм ніхто не міг. Інші мешканці або зовсім не бували в Москві, або бували, та не рахували колон.

Тимофій якось написав листа до всесоюзного радіо в редакцію передач «Відповідаємо на ваші питання». Але на питання Тимо-

фія радіо нічого не відповіло. Питання лишилося відкритим. Тепер, сидючи коло чашка при четвертій пляшці вермуту, дружки намагалися розв'язати його шляхом посередніх доказів.

— Значить, ти говориш — шість? — перепитав Ніколай.

— Шість, — переконано відповів Тимофій.

— Туший ти, Тимошко, — співчутливо зідхнув Ніколай. — Помислив би своєю головою: як може бути шість, коли в нашому Домі культури шість колон. Дім культури ж районного значення, а Великий театр, вважай, на весь Радянський Союз один.

Доказ був переконливий. Поки Тимофій придумував доказ ще переконливіший, підійшла Марія Лаврусенкова і, подивившись на них, з докором похитала головою:

— Баламути ви, одне слово — баламути. Картопля в городі ще гляди не копана, а вони з раннього ранку горілку жлуктять. Пішов би ліпше покійникові домовиночку спорядив, — повернулася вона до Ніколая.

— Якому там покійнику? — Ніколай незрозуміло поворушив густими бровами.

— Та якому ж? Очкіну Афанасію, царство йому небесне.

— Очкіну? Хіба помер? — здивувався Ніколай.

— А ти щойно довідався? — своєю чергою здивувалася Лаврусенкова.

— Таж він щойно на цьому місці сидів. Ще тридцять копійок за стриження обіцяв принести. Скажи, Тимошко.

— Шість, — необґрунтовано буркнув Тимофій, що думав весь час про колони, але так і не знайшов переконливого доказу.

5

Перед вечором з міста приїхала санітарна машина. Покійника поклали в закритий висак, щоб відвезти його на експертизу. Шофер дістав з кабіни пом'яте відерце і пішов до колодязя по воду для радіатора. Чекаючи його, дівчина-лікар сіла в кабіну й розгорнула якусь книжку. Книжка, видно, була цікава. Читаючи її, дівчина то хмурилася, то посміхалася, і Ніколай з цікавістю стежив за нею через прочинені дверцята кабіни. Потім він звернув увагу на саквояж, що лежав на колінах у дівчини. Гарний жовтий саквояж з металічними застібками. Жінка Ніколая готувалася відзначати свій день народження, і Ніколай подумав, що непогано було б подарувати їй таку гарну торбинку. Але де її взяти, Ніколай не знав і вирішив запитати про це в дівчини.

— Не знаю, — відповіла дівчина, не відриваючися від книжки. — Я її в Москві купила.

— У Москві? — з пошаною перепитав Ніколай. — А самі, випадком, не московська будете?

— Московська.

— Та ні! — здивувався Ніколай і, недовіриливо подивившись на неї, вирішив уточнити: — З самої Москви чи, може, з околиці?

— З самої Москви, — сказала дівчина й посміхнулася. Мабуть, своїм московським походженням вона трохи хизувалася.

— Тоді в мене до вас питання буде, — рішуче сказав Ніколай. — Тут у нас з одним товаришем, климашівським, суперечка зайшла. З приводу колон у Великому театрі. Я йому — вісім, а він мені — шість. Як кажуть, ти йому плюй в очі, а він каже — дощ іде. А запитати з певністю нема в кого. Люд тут у нас такий — нічого не тямить. Не буду дурно хвалитися, сам тупий, але вже що-що, а порахувати хоч що порахую. Я ж тут теслею працюю. Мене всі знають. Спитай отакого пацана: «Де тут тесля Ніколай живе?» — і він тобі кожної миті покаже. Он мій дім під бляхою. Сам минулого року покрив. Бляхи ж не було. Довелося бочки з-під солярки купувати... Розправив їх — і дивись, як доладу вийшло. Я думаю, не гірше, ніж у людей. Прийдете, чайку пог'ємо, поговоримо. Жінка в мене міська, кельнеркою в ресторані працювала. Я її з міста і взяв. Тут, звичайно, ресторанів нема, і спеціальність гине. А я її працювати багато й не примушую, сам добре заробляю. Кому підлогу переслати, кому двері навісити — всі до мене біжать. Тепер ось директор каже, рами треба нові в конторі поставити. А я завжди — прошу дуже. Тому й живемо добре. Дочка Вірка до четвертої кляси пішла. А в цього, — Ніколай показав на висак, у якому лежав Очкін, — дітей не було. Дітей же годувати треба. А за що прогодуєш? Працювати ж він не любив. Все хитрував на чужому горбі в рай...

Почавши говорити, Ніколай уже не міг зупинитися і, прислухаючися до власного голосу, з задоволенням помічав, як доладу в нього виходить. Він міг би так говорити до самого вечора, але йому перерікотив шофер, який, заливши в радіатор воду, сів поруч з докторкою і влучив запалення.

— Вже ідете? — похопився Ніколай. — Шасливої путі. Значить, вісім?

— Що — вісім?

— Колон у Великому театрі, — терпляче нагадав Ніколай.

— Здається, вісім, — пригадуючи, сказала дівчина. — А може, і шість. Знаєте що, я дома постараюся вияснити це питання і наступного разу скажу вам точно. Гаразд?

— Гаразд, — уже не вірячи їй, понуро погодився Ніколай. І, провівши машину очима, повернувся до Пилипівни: — А каже, з самої Москви.

Ні в Климашівці, ні в Мостах, ні навіть у Долгові не було теслі, ліпшого від Ніколая. Може, ліпшого теслі не було і в усій області, але цього ніхто не міг сказати з цілковитою певністю.

У кожному разі не даремно минулого року, коли треба було викінчувати районний Дім культури, приїздили не за будь-ким, а саме за Ніколаєм. Він там узором і паркет клав, і стіни в танцювальній залі дубовими та буковими дощечками викилав — коротко кажучи, такі речі робив, що й не кожному столяреві по силі.

Архітект, який керував будівництвом, сказав, що якби Ніколаю дати червоне дерево, він міг би зробити щось надзвичайне.

Але червоне дерево ні в Климашівці, ні поблизу не росло, тому, повернувшись з району, Ніколай робив те, що робив і раніше: будував хати, клав підлоги, робив коліски для новонароджених. А як траплялося, робив і труни — хто ж їх ще буде робити?

Другого дня по смерті Очкіна Ніколай устав на світанку і вийшов на вулицю. На вулиці стояв білий густий туман. Він був настільки густий, що сусідню хату було видно тільки наполовину — ту її частину, що не була побілена. У другій частині видно було тільки вікно, навіть не вікно, а жовта, знеформлена в тумані пляма електричного світла. На залізному засуві хліва і на ржавому замку застигли дрібні краплі. «Мабуть, це від атома та-кі», — подумав Ніколай, знімаючи замок, який і не замикався, а висів просто так, для блізиру. Він увійшов у хлів і, присвічуючи собі сірниками, витягнув з кута на середину чотири дошки під підлогу, проміряв їх складаним дерев'яним метром і провів червоним олівцем по трикутнику чіткі риски, які видно було навіть у півтемряві. Потім покурив і, заки ще розвиднілося, почав наводити інструмент на брусках — спочатку на шорсткому, потім на гладенькому. Коли вияснилося, він відтесав сокирою краї прошпунтованих дощок і заходився працювати.

Працюючи, він думав про те, як дивно побудоване життя. Ще вчора сидів Очкін поруч з ним біля чашки і сподівався, що Ніколай почаствує його скляночкою вина, а сьогодні Ніколай лаштує йому труну. А три дні тому Ніколай ще підстригав Очкіна під півбок, як той просив. І хоч Очкін помер, так і не віддавши йому тридцяти копійок за стриження, хоч при житті Ніколай ставився до нього зневажливо, тепер він відчував перед покійником незрозуміле почуття провини, яке часто відчувають живі супроти померлих. Він почував себе винним і в тому, що не дав людині перед смертю вина, і в тому, що вимагав від нього ті ж таки тридцять копійок. Не такі вже й гроші, щоб ображати людину. А ще винен був Ніколай перед покійником у тому, що глумився з нього і одного разу за чаркою горілки змусив возити себе на тачці по всьому селу. Все село тоді вийшло на вулицю і сміялося, аж лягало, а Ніколай спокійно сидів у тій тачці і дивився на людей, не маючи жодного виразу на обличчі.

Пригадавши все це, Ніколай вирішив спокутувати свою провину перед Афанасієм і зробити йому таку труну, якої ще нікому не робив.

Закріпивши у верстаку дошки, він обструтав їх пруги спочатку рубанком, потім фуганком з подвійним залізком і зробив це так добре, що дошки сходилися краями без жодної щілини.

Потім він поспідав, сховався до контори і, взявши відпочинок за попередню неділю, працював без перекуру до другої години.

О другій годині до хліва увійшла його жінка Наташа і поклікала обідати.

— Устигнемо, — сказав Ніколай, витягаючи з кишені пом'яту пачку «прибоя». — Подивися ліпше, що зробив. — Він ніби байдуже кивнув у напрямі готової труни.

— Що там дивитися? — заперечила Наташа. — Труна вона й є труна. Ящик.

— Ех, ти, ящик, — образився Ніколай. — Не розумію я тебе, Наташо. Живеш з теслею ось уже, рахуй, п'ятнадцять років, а ніякого зацікавлення до його роботи не маєш. Та, може, цей ящик («І слово яке вигадала», — подумав він сам собі) на зарубах «ластівчин хвіст» зв'язаний. Та хіба ти щось на цьому розумієшся? Тобі байдуже, чи «ластівчин хвіст», чи прямиий заруб, чи на міздрянному клею клеїти, чи на кляйстері.

У Ніколая було таке дивацтво: улюбленим предметам власного виробу він давав людські ймення і розмовляв з ними. Імення добирав у співзвучності з назвами виробів. Наприклад, стіл, що стояв у кухні, він називав Стьопою, а мережану полицку коло умивальника — Полею. Труну за асоціацією з словом «ящик» він назвав Яшею.

— Ти, Ялю, не ображайся, — сказав він, коли жінка вийшла. — Баба, вона відомо — дурна. У неї нема того розуміння, що ти, можливо, як Великий театр, один на весь Радянський Союз. Ну, нічого. Ось ми тебе ще лаком потягнемо, хоч ти й сосновий. Буде на що подивитися. Звичайно, коли хтось розуміє.

Потім він заходився коло хреста, але робив його без особливої охоти. На око відрізав хрестовини, зв'язав їх зарізом навпіл і склеїв напівзастиглим міздрянним клеєм. Хрест про всякий випадок він назвав Костою, але розмовляти з ним не захотів.

7

Того ж таки дня ранком фельдшерка Нонна дзвонила в город, щоб дізнатися, з чого помер Очкін. Те, про що вона дізналася, Нонна розповіла Каті Очкіній, але та ніяк не могла запам'ятати назву хвороби. Тоді Нонна написала їй назву на папірці. Хвороба називалася «інфаркт міокарда». Багато хто дивувався. Лаврусенкова, прочитавши написане на папірці, просто сказала:

— Зроду такого не чула. Раніше, старі оповідали, люди мерли з холери, з чуми. Ваську-акордеоніста минулого року ангіна задушила. А такого... — вона подивилася на папірець, — у нас

ще не траплялося. Видно, жив він не по-людськи, тому й хвороба йому не людська судилася.

По обіді знову приїхала санітарна машина. Два дядьки внесли покійника в нетоплену хату і поклали на стіл, покритий старою цератою. Дівчина-лікар дала Каті підписати якийсь папірець і без поспіху чекала, поки Катя, хлипаючи й витираючись, тремтливими пальцями повільно виводила свій закарлючкуватий підпис. Потім дівчина взяла папірець і пішла до машини. Коли вона відкрила дверцята і стала на приступець, її зупинив Ніколай, що якраз саме приніс нову, вкриту червоним нітролаком труну.

— Дівчино, а як з моєю справою? — несміливо запитав він. — Ви не забули?

— Не забула. — Дівчина пошукала в своєму гарному саквожяї і, вийнявши з нього пом'яту листівку, подала її Ніколаю. — Ось знайшла у себе в альбомі.

Ніколай не встиг подякувати їй, бо, заки він двічі перерахував колони, шофер влучив швидкість і машина поїхала, залишивши за собою хвіст жовтого пилу.

Ніколай мав рацію. Колон виявилось вісім. Він ішов, не зважаючи на напрям, і наперед розкошував, відтворюючи собі в особах, як буде приголомшений його противник.

«Зараз прийду», — думав Ніколай, — і перш за все: «Біжи, Тимохо, за півлітром». А він мені: «З якої це радости мені за півлітром бігти?» А я йому: «Скільки колон у Великому театрі?» А він мені, як звичайно: «Шість!» А я йому: «Погано, видно, ти рахував. Пальців, мовляв, не вистачило для рахунку». Тут Тимофій образиться, полізе в пляшку: «Ти, мовляв, мої пальці не рахуй, вони, мовляв, на фронті втрачені. Ми, мовляв, не як інші, ми кров свою проливали». А я йому: «І ми, мовляв, не Ташкент боронили...»

Розмірковуючи таким чином, він несподівано зустрівся з Марією Іванівною, учителькою дочки. Марія Іванівна, як звичайно, почала говорити йому, що Віруня і цей навчальний рік почала погано. Не слухає, про що йдеться на уроках, і не виконує домашніх завдань.

Ніколай терпляче вислухав учительку, а потім ні з того, ні з цього бухнув:

— Чуєш, Мар Іванна, а Тимофій програв мені півлітра.

— Якого півлітра? — здивувалася вчителька.

— Та якого ж? Звичайного...

Ніколай хотів розповісти їй всю епопею з колонами і показати листівку, що несподівано розв'язала суперечку на його користь, але раптом побачив на ногах учительки гарні танкетки з білої простьобаної шкіри, і пригадав, що подарунка жінці він так і не купив.

Учителька зауваживши, що Ніколай уважно розглядає її но-

ги, зніяковіла і ступила півкроку назад.

— Де брала? — різонув питанням Ніколай.

— Що? — злякалася вчителька.

— Та танкетки ж, — нетерпляче сказав Ніколай.

— А, танкетки. — Учителька полегшено зідхнула. — Це мені брат з Москви прислав.

— Тьху ти! — розгнівався Ніколай. — Торбинки в Москві, танкетки в Москві, братове в Москві...

— А в чому справа? — здивувалася вчителька.

— Ні в чому.

Ніколай махнув рукою і пішов собі. Але після зустрічі з учителькою його думка пішла в зовсім іншому напрямі. Він подумав, що треба буде на день народження жінки скликати всіх сусідів, свою бригаду і добре було б декого з начальства. Директор Андріюллі, може, і відмовиться, але запросити треба. Виконроба Позднякова теж. А щоб не нудно було, можна запросити й Тимофія, бодай буде з ким поговорити й посперечатися.

І тут Ніколай зупинився. Про що ж він буде сперечатися, коли сьогодні покаже Тимофію листівку? Він розгублено подивився на листівку і ще раз автоматично порахував колони.

«Півлітра вишити, звичайно, можна, — міркував Ніколай, — особливо при добрій закусці. Огірочки в Тимохи в льоху дуже добрі. Ну й сало, звичайно, є, підсвинка заколов минулого тижня. Тільки ж півлітра я й сам можу поставити. Не збідню. А поговорити на день народження не буде про що...»

Він і сам не помітив, як відірвав від листівки один ріжок, потім другий... А коли зауважив, порвав її всю і, повернувшись додому, викидав шматки у вбиральню.

8

Над вечір небо затягло хмарами. Подув сирий вітер. Катя Очкіна швидко впоралася по господарству і швидко стемніло, не запалюючи світла, залізла на високе ліжко під ватяну ковдру. Вона лежала і слухала, як бряжчать од вітру, що почав дуги збоку, віконні шибки, як розбиваються об шибки перші краплі дощу.

«Треба примазати шибки, — не хотючи подумала Катя. — І підтесати двері. Набрякли, не зачиняються».

Взагалі це була чоловіча робота, але до чоловічої роботи Катя давно привикла. Цей дім побудував її батько в тридцять дев'ятому році і лишив його дочці, як умирив. Помер він у районній лікарні після того, як його сонного переїхав у борозні трактор. Катя сама лишилася господинею в новому домі. Перед самою війною вона привела в цей дім свого чоловіка Афанасія. Йї тоді було вісімнадцять років, а йому дев'ятнадцять. Вони намі-

рялися жити довго й щасливо, але тут почалася війна, і Афанасію за кілька днів принесли повістку.

Афанасій тоді працював на подвір'ї біля худоби. Він пішов до себе на роботу, щоб підняти бугая і нажити грижу. Бугая він підняв, але грижа не вийшла. Тоді Афанасій нагострив сокиру, точно розрахованим ударом відрубав собі вказівний палець на правій руці і таким чином позбавив себе можливості натискати на гашетку. На суді прокурор вимагав розстріляти дезертира, але судді були м'якші — вони дали йому десять років. Десять років Очкін не сидів — його випустили в сорок п'ятому році за амнестією на честь нашої перемоги. Того дня увечері, коли вони лягли на це саме ліжко, Очкін довго розпитував жінку про своїх односельців, і вона довго йому розповідала про них. Розповідала про те, як поневірялися вони за весь час війни, особливо ті, в кого були діти. Розповідала про те, як наїхали сюди евакуйовані з України й Білоруси. Їм бракувало житла, і їх розселяли по хатах. У Каті було дві родини, вони вічно лаялися, але Катя привикла до них і потім, коли вони від'їздили додому, дуже не хотіла з ними розлучатися. З чоловіків майже всіх забрали на фронт, і багато їх не повернулося. Тимофію Конькову на війні відірвало три пальці.

— Ніби як у мене, — посміхнувся Очкін і запитав Катю про свого дружка Федора Коркіна. Їм тоді одночасно принесли повістки.

— Гляди всі груди в орденах? — запитав Очкін.

— Не повернувся він, — тихо пояснила Катя.

— Убили на фронті?

— Ні, він не доїхав до фронту. Потяг їх розбомбило по дорозі.

Афанасій довго мовчав, а потім пригадав:

— Коли мене забирали, Федько говорив — дурень. А тепер він, розумний, в землі лежить, а я ще ходжу по ній.

Після табору на роботу він не поспішав, усе придивлявся. І приглянув картки в радгоспній касі. У ночі його вплимав з цими картками сторож, і Афанасій поїхав у тюремному вагоні відбудовувати Дніпрогес. Відновлювати Дніпрогес він і не думав. Повернувшись по амнестії 1953 року, він оповідав Каті, що розумній людині і в таборі жити непогано. Влітку він рятувався від спеки в холодку під стосами дощок або під конторкою старшого з охорони, а взимку брав залізну бочку, пробивав у ній багато-багато дір і, наповнивши її дровами й шматками толю — того й іншого на будовах завжди вистачає, — влаштував «маленький Ташкент». Цей «Ташкент» мав ту хибу, що грів він нерівномірно і до нього треба було повертатися то спиною, то грудьми, але це було ліпше, ніж цокати на вітрі сокирою або возити тачку з розчином, який тут таки вкривався льодовою корою.

Годували їх у таборі не дуже сито, але зате безкоштовно, а

на волі за таку їжу ще треба попрацювати. Крім того, у них була своя лазня, клуб, у якому три рази на тиждень показували кіно і влаштовували концерти.

В загальному, як судити з розповідей Афанасія, таке життя його цілком влаштовувало. Може, тому, що таке життя його влаштовувало, він розбив вітрину в сільмазі і знову поїхав у тюремному вагоні, цим разом на великі сибірські будови.

Останній раз повернувся він цієї весни і на зиму знову готувався на великі будови, але не встиг, помер.

Можливо, все це пригадувала Катя Очкіна, коли лежала сама в темній нетопленій кімнаті. А можливо, вона нічого не пригадувала і просто лежала, прислухаючися до завивання осіннього вітру.

Вітер повернув з іншого боку. Тепер він дув просто у вікна, і в кімнаті робилося все холодніше. Тоді Катя встала, зняла з цвяха свій робочий кошушок і, не думаючи про те, що робить, накрила кожушком покійника.

9

Дощ починав іти кількома нападами, але відразу ж переставав і розійшовся тільки під ранок. Директор совхозу Матвій Матвійович Андріюллі сидів у брезентовому плащі за своїм столом і полагоджував справи, які звичайно починаються під час дощів.

Перший прийшов виконроб Поздняков. Він приніс на підпис наряди найманих будівельників, які з нагоди закінчення сезону збиралися додому. Директор нашвидку проглянув наряди, зауважив, що Поздняков надто вже щедро платить цим шабашникам, але підпис свій поставив, тому що наряди були оформлені в суворій відповідальності з наявними розцінками.

Потім прийшла Пилипівна і, повідомивши, що вона виїжджає на батьківщину, запитала, чи не купить радгосп у неї хату. Директор подивився на Позднякова, і той сказав, що він цю хату знає, брати її нема ніякого толку, тому що вона розвалюється.

— Хібащо на дрова, — сказав Поздняков.

— На дрова ми брати не будемо, — сказав Матвій Матвійович, — тому що дров у нас своїх вистачає. І дорого ми заплатити не можемо, максимум сто карбованців.

— Ну, як хоче, — сказала Пилипівна. — Я тоді продам Миколі-теслі, він мені дасть сто п'ятдесят.

— А де тесля? — запитав Андріюллі у Позднякова. — Він сьогодні лагодився рами вставляти.

— Я йому відгул дав, — сказав Поздняков. — Труну він робить Очкіну.

Про смерть Очкіна директор якось забув і тепер пригадав, що хотів сходити до вдови і хоч якось потішити її. Він знав Ка-

тю ще дівчинкою. Вона ще в дитинстві працювала на городі, а потім дояркою на фермі. І працювала вона добре, либонь, ліпше від усіх. Її фотографію ось уже багато років не знімали з дошки пошани. А своїх ліпших робітниць Андріоллі умів цінувати і вважав своїм обов'язком виявляти до них увагу. Тим більше, що, як правило, вони без потреби не турбували його зайвими проханнями.

І він, звичайно, сховався би до вдови ще вчора, але як утішити її, не знав. Звичайно в таких випадках про покійника говорять, що він зробив те й те і пам'ять про нього буде жити на віки вічні.

Андріоллі почав пригадувати, що зробив Очкін, але нічого доброго пригадати не міг. Потім все таки пригадав. Цього року, коли відбували свято доярок, треба було написати льозунг, а комсорг, який звичайно полагоджував ці справи, як на гріх захворів. Тоді несподівано для всіх заохотився Очкін. Він розіслав у конторі червоне полотно і всю ніч плазував перед ним на колінах. На ранок він написав льозунг, та, либонь, чистіше, ніж це робив комсорг. Може, в нього й талант до цього діла був. Але потім він знову нічого не робив, хоч йому й пропонували різні роботи. Поки директор пригадував, що ще робив Очкін, у двері просунулася голова шофера Льохи Прохорова. Побачивши, що Андріоллі на місці, він повільно стягнув з голови кепку-восьмиклинку і, лишаючи на підлозі мокрі сліди, підійшов до столу.

— Ось заяву вам приніс, — сказав він, діставши з кишені складений учетверо аркуш паперу. — У справі відпустки своїм коштом.

— Пощо тобі відпустка? — запитав Андріоллі.

— До матері треба заїздити, дах покрити. Пише: протікає дах. На тижник, Матвію Матвійовичу. У наступний понеділок як гвинт на роботі буду, — запевнив він з слабою надією.

Але директор несподівано легко погодився.

— Ну що ж, поганяй, — сказав він. — Тільки спочатку поїдь до Каті Очкіної, покійника на кладовище відвези.

— Ми його миттю! З вітерцем! — утішився Льоха і побіг до дверей.

— Почекай, — зупинив його Андріоллі. — Ти, Прохоров, не дурій. З вітерцем будеш пшоно возити, та й то не дуже. А це покійник, — сказав він поважно.

— Як до покійника, — зауважив Льоха.

— Покійники всі однакові, — наполягав на своєму Андріоллі, хоч і не був певний себе.

Доц не посилювався, не слаб, усе так само монотонно шелестів по шибках, по солом'яних дахах, по вилисїлих кронах дерев. Баби, накрившись хто чим, тлумилися з кошиками коло сільмагу: сьогодні був день приймання посуду.

Льоха Прохоров заліз у кабіну свого ГАЗ-63 і влучив швидкість. Машина забуксувала. Довелося влучити передній міст.

Сяк-так машина доповзла до очкінського дому. Льоха зупинив її перед самим ганком і зайшов у хату, у якій зібралось вже багато люду. Удова, прикладаючи до сухих очей чисту хусточку, стояла в головах труни. Льоха відкликав її набік.

— Тьотю Катю, — сказав він шанобливим шепотом, — давай закрутлюватися. Везти вже пора, бо дорога така, що так і дивись — на обидва мости сядеш.

— Устигнеш, — похмуро відповіла вдова і повернулася на своє місце.

Льоха, роздратований цією проволокою, вийшов на вулицю і став під дахом біля ганку. Справа була, звичайно, не в дорозі. Його ГАЗ-63 і не по таких дорогах ходив. Просто Льосі треба було поспішати за три кілометри на станцію до п'ятигодинного потягу, а часу було вже близько четвертої. Нетерпляче поглядаючи на годинник, він стояв під дахом, курив і лютував, дивлячись на людей, що все йшли до дому покійника. «У такому нікчемному селі стільки людей — кінця не видно, — думав він, роздратовуючись все більше й більше. — І куди їх несе? Ніби той покійник медом намазаний».

— Куди сунеш? — сказав він товстий старій, що прямувала на сходи. — Покійників не бачила? Ось зачекай, скоро на тебе прийдемо подивитися.

Стара нічого не відповіла і, ображено стиснувши губи, проїшла в середину. Льоха пішов за нею.

У світлиці точилися розмови про те, що покійник нікому нічого поганого не зробив. А як і зробив, то не так уже й багато. Правда, хорошого від нього було ще менше. А потім півголосно почали розмовляти про свої справи.

Пилипівна розповіла Лаврусенковій, що в її дочки, що живе на Україні, народилася дитина, і тепер їй треба їхати нянчити онука. Льоха вибачався перед товстою старою, пояснюючи їй, що образити він її не хотів, а сказав так тому, що постішав. Тимофій, який на селі вважався книгочієм, переповідав Ніколаю зміст оповідання Чехова «Каштанка». Оповідання Ніколаю сподобалося, і він сказав:

— Значить, Чехов справді добрий письменник?

— Це як на чий смак, — сказав Тимофій. — От Толстой Лев Миколайович його не любив.

— А чому він про нього таку думку мав?

— Та хто його знає. «Погано, каже, пишеш. Шекспір, каже, погано писав, а ти й ще гірше». Шекспір — це англійський письменник був.

— А чому, він погано писав?

— Та не те, щоб погано — неграмотно. Нашою мовою його, звичайно, підправили, а в свій він слабуватий був...

Усі підвелися і пішли виносити труну.

Доць перестав. Хмари вже не судібно закривали небо: серед них позначався якийсь просвіт.

Льоха відкинув борт, і дядьки упхнули у висак відкриту труну. У головах хтось поставив фарбований дзиглик. Катя влаштувалася на дзиглику зручніше і знову заголосила, але вже без тоскноти, без горя, а так — для годиться.

Льоха сів у кабінку і подивився на годинник. П'ята година. Тепер він уже сидів би в вагоні. А за три години сидів би дома за столом, і мати клопоталася б, подаючи йому закуску. Тепер доведеться чекати цілу добу, а відпустка йде. Треба буде сходити до директора, щоб він цього дня не рахував. Лаврусенкова стукнула йому в кабінку. Льоха зрозумів знак і повільно рушив.

Перед машиною йшли Ніколай з Тимофієм. Вони несли віко труни. Ніколай ішов позаду і намагався повернути віко то праворуч, то ліворуч, залежно від того, з якого боку підходили люди. Робив він це для того, щоб люди могли побачити справжню роботу, а як треба, то й повчитися. І єдине, за чим уболівав тепер Ніколай, це за тим, що роботу його, яку по-справжньому треба було б виставити в музеї на привселюдний огляд, зараз закопають у землю і в скорому часі її поточать хробаки і з'їсть грибок і, можливо, за рік від цієї роботи лишаться тільки трухляві дошки, а за кілька років і того не лишиться.

Коли підїхали до кладовища і зняли труну з машини, знову замжичив дрібний дощик. Тому Ніколай поспішно накрив труну віком і прибав його цвяхами. Труну на двох мотузках опустили в могилу і засипали розкислою глиною, що налипала на лопати. Зверху Ніколай поставив хрест.

Андріюллі, що підїшов саме тепер до місця похорону, зауважив на хресті патьоки міздряного клею і подумав, що треба буде сказати Ніколаю, щоб зовнішні рами для контори він ставив на казеїновому клею, він менше боїться вологи.

І ще подумав Андріюллі, що цей хрест тепер зрівняв Очкіна з усіма, що лежать тут з ним поруч. Потім він зрозумів, що то неправда. Бож пам'ять про людину визначається не місцем, де вона лежить, а тим, що вона зробила за життя. Ті, з ким лежав тепер Очкін, по-різному жили, по-різному працювали, і різні віддалі лежали між днями їх народження і днями, коли їх поклали сюди. А Очкін, народившись за півкілометра від своєї могили, багато поїздив і багато побачив і все таки пройшов тільки цього півкілометра, пройшов за сорок років віддаль, на яку нормальному пішоходцеві вистачає сім хвилин.

ГОР КОСТЕЦЬКИЙ: ВІДБУЛОСЯ ЗА ВІСІМ ХВИЛИН

Дві сцени з містерії

1

Середніх розмірів місто

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Я починаю вісім тисяч дванадцятий день моєї редакторської праці. Я найбільший редактор у цьому найбільшому прес-будинкові. Підо мною працюють одинадцять менших і ще менших і ще менших редакторів. Аж до Костича включно. Я знаю всіх на ймення, і знаю їхніх жінок. Крім Костичевої. У цю хвилину я повинен їм усім дати порядок. Тоді найбільший у цьому місті пресовий апарат, де я найбільший редактор, почне рухати вісім тисяч дванадцятий день моєї майже двадцятьдвохрічної редакторської праці. Галльо, два!

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Я при телефоні, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Добрідень, які у вас нині рейди?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Добрідень, пане редакторе, стадіон, фільмова прем'єра, міністерство торгівлі, модне ательє пані Дзюби, радіовисильня, летовище, ринг.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Ви щось забули. Як велося вчора?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Дякую, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Мали втіху, людей спостерігавши?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Я завжди крізь людей бачу тільки їхні трухляві душі, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Людей треба любити. Особливо, коли вони належать до нашої нації. Не верзійте дурниць, друже, про трухляві душі. Я вам кажу: ви щось забули. Добре, ми зараз згадаємо. Стадіон, фільмова прем'єра, міністерство. Що чути на островах?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Повстанці, пане редакторе, після того, як їм підкинуто на парашутах протитанкові гаківниці, зайшли у лівий флянґ — —

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Добре, це я прочитаю у звіті. Міністерство, пані Дзюба, радіовисильня. Ага.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Слухаю, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Друже, ви злочинець. Ви джек-різун і доктор-дапертутто.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Слухаю, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Ви злочинець, друже, бо завтра шосте квітня.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Так, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Тепер ви бачите, що ви злочинець?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Здогадуюсь, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Отже?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Ідеться про те, щоб послати когось із офіційним інтерв'ю?

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Краще з неофіційним. Буде натуральніше на шпальтах.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Ваша правда, пане редакторе. Я не маю кого послати.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Бійтесь Бога, друже. Ви не маєте кого послати! Ви мусите поїхати самі. Тобто: мусів би поїхати я сам, безсумнівно. Але я таки справді не маю жадної можливості. В мене розраховано все до секунд тиждень наперед. Та в усякому разі мусите їхати ви. Це ж один з найбільших героїв нації, який поліг у боротьбі проти наїзника і кров'ю своєю — — Ось, прошу, мій день: дев'ята п'ятнадцять — дев'ята тридцять, розмова з вами. Дев'ята тридцять одна — дев'ята сорок — — Я ніяк не можу їхати, мусите ви.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Я постараюся, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Ганьба, друже. Я не розумію цього виразу: постараюся. Ви мусите. Мусите, отже, зможете. Адже так сказано у великому — — І щоб портрет був теж інтимний, розумієте? Вхоплений неждано в бігу приватного життя, в перекрої національної душі, так би мовити. Ви розумієте?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Розумію, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Отже, мусите ви їхати. Щоб було, як це в поета сказано — — Завдання інтерв'ю: герой ан приват, другий бік медалі, але такий же кришталевий, такий же непорочний, одне слово, ви розумієте. Портрет після перших двох абзаців, підпис напівжирним петитом, а під ним курсивом рядок з вислову героя, що закінчується багатокрапкою. Цей же рядок, але повністю, вставити в текст репортажу. Ще пара цитат, усе інше — ваш журналістичний хист. Почати репортаж так: був початок квітня року і так далі, багатокрапка. Абзац: ворог, перемагаючи наш шалений опір, залізом і кров'ю наступав нам на горло — — Тобто: залізним чоботом на горло, і так далі. Він приніс нам смерть і загладу, він загрожував самому існуванню нашої національної окремішності. Але наша земля завжди народжувала героїв. Вона й цього разу народила титанів, що в ці апокаліптичні часи — ну, і далі в цьому дусі, ви розумієте? Далі про героя окремо, про подвиги і героїчну смерть за рідний край. Потім репортаж різко міняє тон: я подзвонив на невеличкому затишному ганкові, що утопав у запашиному — —

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Хіба не з вулиці вхід, пане редакторе?

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Ні, там садок. Так ви зрозуміли?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Абсолютно все, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Я закінчую, бо закінчується мій час

розмови з вами. Зробіть же самі, і зробіть як слід. Перепросіть, що я не з'явився. Я б з'явився неодмінно, коли б дата була кругла. Буду вввзтра вввечорі обов'язково на ввврочистостях, так і скажіть. З Богом, друже, мій час виходить. Мусите поїхати ще до полудня. О четвертій зателефонуйте. На все добре.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР На все добре, пане редакторе.

НАЙБІЛЬШИЙ РЕДАКТОР Дев'ята година тридцять одна хвилина. У розмові час лине дуже швидко. Але я, найбільший редактор, умію панувати над часом. Я маю часу, я чародій часу. Саме тому, що доля не судила мені володіти просторами. Але в часі я неначе у власному авті. Дев'ять — — Точніше, вісім хвилин я маю на те, щоб спробувати вввзвтрішню свою коротку промову на ввврочистостях. Вісім хвилин, високоповажані пані і панове, прошу зважити, як я розподіляю верхи і низи в голосових реєстрах. Прошу також прихилити вашу увагу до павз. Я починаю, високоповажані пані і панове. Високоповажані пані і панове, сьогодні ми зібралися тут, щоб ушанувати пам'ять одного з найбільших синів нашої нації, який віддав усе, що мав найдорожчого, віддав своє молоде життя за волю і незалежність рідного краю. Я хочу поділитися з вами, високоповажані пані і панове, своїми спогадами про велику людину, яку я знав так близько і яку я в цю хвилину бачу перед собою мов живу. В той грізний рік я, дякуючи тяжким обставинам, був досить далеко від рідного краю. Я сказав: далеко. Так, фізично я був далеко. Але всіма моїми думками, всіма моїми помислами, всім серцем своїм я перебував там, з ними, з тими, що в страшних умовах підпілля — — Я перепрошую, мої пані і панове. Ні, цього в тексті нема. Я перепрошую вас у цю дану хвилину. Перепрошую вас о дев'ятій годині тридцять вісім хвилин. Мені бракує ще двох епітетів. Підшукання їх вивело б мене за межі моїх вісьмох хвилин. Тому я припиняю тепер мою промову. В цілості ви почуєте її ввзвзтра, переживши і передумавши цю виставу. Зараз я взагалі вимкнусь, вилучусь із вистави. Сьогодні ви мене вже більше не побачите. Та вам — вам варто лишитися на виставі до кінця. Кажуть, що це справді досить повчальна містерія, хоч я й не зовсім точно знаю, про що далі йтиметься. Я боюсь, отже, що на вас моя поява справляє не цілком містеріяльне враження. Справа в тому, високоповажані пані і панове, що я не дограв свої вісім хвилин так, як хотів. Містерія це щось на зразок Обераммерґав або музики Баха, ну, і там Парсіфаля. А я спотикнувся об два епітети. Та все ж не журіться, мої пані і панове. Ми ввзвзтра зустрінемося. Ми ввзвзтра напевно зустрінемося. А, крім того, хоч я тепер і вилучаюсь, вилучаюсь і виключаюсь, я, одначе, намагатимуся зробити так, щоб дух мій і сьогодні тут був ще скрізь присутній. Отож. Галльо, увага. На все добре. Увага. Говорять мої підлегли. Ви маєте нагоду перевірити виконання моїх розпоряджень. Увага. На все добре.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Галльо, три!

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я при телефоні, пане редакторе.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Мій друже, треба поїхати до вдови Віктора.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пане редакторе, я абсолютно не маю часу.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Як я ненавиджу людей! Мій друже, в мене до полудня міністерство і стадіон, самі судить.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пане редакторе, в мене до полудня кілька крадіжок, два згвалтування і навіть одне майже вбивство.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Ох, я не зношу людей! Що ж робити?

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я зателефоную на чотири.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Ні, я цілковито не зношу людей! Добре, телефонуйте на чотири, тільки швидше. Засади, запишіть собі: герой приватно, другий ясний бік медалі, дістати відповідний портрет, вмістити під другим абзацом, підпис напівжирний петит, підпис курсив, цитата з багатокрапкою, цитата у тексті повнотою, репортаж почати з грізного року, контраст герой приватно, затишний ґанок ще перед тим, решта фантазія. Господи, як я ненавиджу людей! Повторіть.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я записав. Що після грізного року?

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Контраст.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Добре. В порядку. Телефоную на чотири.

ПІД-НИМ-РЕДАКТОР Телефонуйте. На третю годину я повинен мати все готове.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Старатимуся всіма силами. Галльо, чотири!

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Треба поїхати — —

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР — — з репортажем — —

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР — — інтерв'ю — —

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР — — герой — —

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР — — шосте квітня — —

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Чорт би вас ухопив!

ДРУГИЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я не маю часу.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Галльо, п'ять!

ТРЕТІЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Я тут, ой-ой-ой!

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Слушайте, треба поїхати з інтерв'ю до вдови Віктора.

ТРЕТІЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пане редакторе, я не можу нікуди їздити.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Що таке? Чому ви не можете їздити?

ТРЕТІЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пане редакторе, я не пере-ношу їзди трамваєм.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Так їдьте авто́м.

ТРЕТІЙ ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пане редакторе, я не перенешу їзди авто́м. Пане редакторе, прошу мати на увазі, ой-ой-ой, що в моєму контракті стоїть умовою не їздити ні трамваєм, ні авто́м, ні будь-якими іншими засобами пересування. Пане редакторе, ой-ой-ой, доводжу до вашого відома, що в мене абсолютно розладована нервова система. Я відчуваю виразний біль у малому мозку. Відчуваю перед сніданням і о шостій годині вечора. А вночі, ой-ой-ой, приблизно об одинадцятій сорок п'ять я щоразу яскраво бачу привид білої кицьки. Ця біла кицька торік у нашому подвір'ї —

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Добре, досить. Галльо, шість!

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Служу, пане редакторе.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Галльо, треба поїхати до вдови Віктора.

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Служу панові редакторові. Маю невідкладні справи, прошу пана редактора.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Що ви маєте?

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Звідомлення зо збору винограду, з ласки пана редактора.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Це важливо. Гм. Хто може поїхати? Сьомий?

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Число сім заклопотане підбиванням біржі, прошу пана редактора.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Восьмий?

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Прошу ласкавого пана редактора, число вісім поїхало на кінські перегони.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Чорт би вхопив! Хто ж може до вдови Віктора?

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Прошу ласкаво пана редактора взяти до ласкавої уваги, що поїхати може самий лише пан Костич.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Пошліть Костича. Він же не впорається! Гаразд, пошліть Костича. Засада: герой інтимно і його фотокартка. Поясніть йому гарненько. Решту я сам. Та він не впорається, чорт би його вхопив!

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Прошу пана редактора, пан Костич, смію донести, з ласки пана редактора, цілком непогано склав звіт про прибуття кольорового короля.

ЩЕ МЕНШИЙ РЕДАКТОР Гаразд, пошліть Костича. Тільки на другу годину пополудні мушу мати.

ЗОВСІМ МАЛЕНЬКИЙ РЕДАКТОР Служу панові редакторові. Галльо! Прошу не відмовити поєднати мене з числом дванадцять. Дякую з серця.

КОСТИЧ Слухаю. Що, прошу? Ні. Так. Куди? Не може бути! Ні, я не те, я кажу: не може бути, щоб я. Певна річ, що я вам вірю, але я ніколи не думав. Віктор, удова Віктора, Господи! Так, я маю бльокнот. Що просите ласкаво? Ага. Так. Так. Так. Цілком інтимно,

герой як людина. Так. Я можу почати: насувалася грізна весна, як починає завжди найбільший редактор. Так, добре. Ну, звичайно. Фотокартка? Ніде ще не репродукована? Звичайно. Ні, це в мене шпак тут у клітці. Шпак, пташка. Так, у редакції. Бо жінка забороняє вдома тримати. Слухаю. На другу годину, добре. Так. Слухаю. До побачення. Хвилинку! Я не досить маю грошей, щоб переїхати трамваєм. Бо інакше мені не вистачить на їзду додому. В касира? Просто самого касира? Він знатиме? Добре, дякую. До побачення. Господи! Вдова Віктора! Вона грізна і величезна. Вона дочка нації, спартанка, матрона. А сам він, Господи! Мені аж ніяк не може повіритись. Де мое люстерко? Та й чи маю я люстерко? Господи! Я ніколи його не бачив, крім як на портретах. Він грізний і величезний. Син нації, спартанець, Леонид, Термопіли. Страшно. Страшно і солодко. Де мое люстерко? Та й чи маю я люстерко? Це було рівно вісім років тому. Вісім років без одного дня, шостого квітня. Ворожий літак вишукував останню землянку в лісі. Вишукував і знайшов. Господи! Ворожий літак знайшов останню землянку в лісі.

2

Середніх розмірів кімната

КИЦЬКА Ага! Ви? Так от. Я на вас лиха.

КОСТИЧ Пробачте.

КИЦЬКА Що вам пробачити?

КОСТИЧ Пробачте, ми знайомі — властиво, бачимося — кілька лише секунд.

КИЦЬКА Абсолютно не міняє справи. Я лиха на вас, бо знаю наперед, як ви складете ваше інтерв'ю.

КОСТИЧ Пробачте.

КИЦЬКА Що вам пробачити?

КОСТИЧ Пробачте, ви знаєте, як я складу інтерв'ю? То скажіть мені, будь-ласка. Бо я ще сам не знаю, як його складу.

КИЦЬКА Сказати?

КОСТИЧ Скажіть, будь-ласка. Я ось олівця маю.

КИЦЬКА То ловіть же. Чарівної соняшної днини задзвонив я біля скромних дверей. Назустріч вийшла струнка кароока молодця — —

КОСТИЧ Ви?

КИЦЬКА Ні, Сестра.

КОСТИЧ Вона кароока?

КИЦЬКА На жаль, кароока. Чи можу бачити високодостойну вдову нашого великого сина нації, блаженної пам'яті і так далі, сказав я — —

КОСТИЧ Прекрасно.

КИЦЬКА Чим можу служити, усміхнулась вона. І ця усмішка журна означала мужню перемогу жінки над своїм болем. Ми вступили до просторої світлиці — —

КОСТИЧ Сюди?

КИЦЬКА Ні. До сусідньої. Не перебивайте, до лиха вас! Так от: ми вступили до просторої світлиці, де все ще дихало духом великого покійника. Тут він жив і працював — знак оклику. Тут він зустрічав усміхнені ранкові промені сонця, і тут він прощався з ними, слабнучими та червоніючими, увечорі — знак оклику. Так, це тут витає його — великою літерою його — невмирущий дух. Це тут тривав його сповнений працею день. І це тут народжувались, і звідси линули його надхненні рядки, його могутні кличі, які закликали націю стати ще більш національною — —

КОСТИЧ Пробачте, чи можна справді так сказати: націю — національною?

КИЦЬКА Чому не можна! Валяйте, все можна. Отож: вони линули і повнили серце народу неслабнучою вірою і непохитною, невгнутою волею — три знаки оклику.

КОСТИЧ Прекрасно. Прекрасно.

КИЦЬКА Якщо це прекрасно, то ви чупераadlo.

КОСТИЧ Кажете: чупераadlo?

КИЦЬКА Кажу: чупераadlo.

КОСТИЧ Я — — пробачте — — не зовсім — —

КИЦЬКА От якраз тому й чупераadlo, що не зовсім.

КОСТИЧ Та чому ж, пробачте, чупераadlo?

КИЦЬКА Та тому, пробачте, що це не ваше.

КОСТИЧ Ваше?

КИЦЬКА І не мое.

КОСТИЧ Чие ж?

КИЦЬКА Породи людей. Богом проклятої породи людей із соціальною назвою: пан редактор.

КОСТИЧ Ага.

КИЦЬКА Зрозуміли?

КОСТИЧ Не зовсім.

КИЦЬКА Так поясню. Слушайте, недороблена істото. Порода людей, що проголошує себе сумлінням нації, не маючи на те жадних даних. Порода людей, що пише про демократичні ідеали, а навіть у своїй редакційній державі встановлює абсолютистичний режим. Порода людей, яка присягається іменем Христа, не маючи уявлення, що це ім'я означає. А я любила його, несамовито любила.

КОСТИЧ Пробачте — Христа?

КИЦЬКА Ні, не Христа. Тобто: Христа теж. Я тільки не знаю про нього багато. Ну, так, добре — але я й не клянусь його йменням. А вони знають ще менше, а клянуться.

Костич Пробачте, чи міг би я хоч один приклад?

КИЦЬКА Багато тисяч прикладів. Баль національних фабрикан-

тів. Баль національних погребників. Баль їхніх дочок. Баль їхніх внукуватих племінниць.

КОСТИЧ Стільки балів? О! І що з тими балями?

КИЦЬКА Нічого. Вони можуть тривати цілий рік. І їх називають виявом християнської культури. Ось вам і про Христа. А бідний інтелектуал —

КОСТИЧ Хто, прошу?

КИЦЬКА Інтелектуал. Той, хто думає головою, а не ногами.

КОСТИЧ І що з ним сталося?

КИЦЬКА Він не може балувати цілий рік. Він не може навіть на один тиждень поїхати собі на море, щоб там як слід подумати у гармонії з виплеском хвиль.

КОСТИЧ А чому він того не може?

КИЦЬКА Бо не має грошей.

КОСТИЧ А чому він їх не має?

КИЦЬКА Тому, що він не пише звіти про балі. Тобто, пише, але у негативному пляні. І його цькують.

КОСТИЧ А чому, вибачте, цькують?

КИЦЬКА Бо вони кажуть: хто проти балів, той проти вартостей християнської культури. От вам ще раз про Христа.

КОСТИЧ А хто так, прошу, твердить?

КИЦЬКА Порода людей, яка присягається іменем Христа, не маючи уявлення, що це ім'я означає.

КОСТИЧ Ага,

КИЦЬКА Зрозуміли?

КОСТИЧ Не зовсім.

КИЦЬКА Так я ж вам відразу сказала, що ви чуперадло.

КОСТИЧ У ваших словах може бути велика слухність. І щодо чуперадла, і щодо — Чи можу я вас, у такому разі, розглядати як революціонерку?

КИЦЬКА Розглядайте мене, як вам тільки заманеться. О мій Господи святий! Вам неодмінно треба, щоб усе мало назву?

КОСТИЧ Так, бо —

КИЦЬКА Звичайно, «бо»! Ви потребуєте підпису під кліше. Напівжирним шрифтом. Підпис: курсив.

КОСТИЧ Так ви вже знаєте умови інтерв'ю?

КИЦЬКА Як я можу їх не знати! Але ви мусите знати, ви. Ви мусите знати, що я його любила, шалено любила.

КОСТИЧ Ах, справді. Ви були вже сказали про любов. Кого ви, отже, з вашого дозволу, любили?

КИЦЬКА Я любила того, чию вдову ви прийшли інтерв'ювати.

КОСТИЧ Ага, ви про —

КИЦЬКА Авжеж, я про нашого національного героя, про блаженної пим'яті. Усім своїм життям він стверджував легенду про прекрасну неповторність людини. Запашна стежка становлення. Гостроцвя-

хий шлях самотворення. Ні, він так, звичайно, не говорив. Це вже я від вас набралася.

КОСТИЧ Від мене?

КИЦЬКА Від вашої породи. Він говорив про це інакше. І робив теж інакше. Ах, коли я дивилася на нього, мені спирало дух. Але зовсім, зовсім не від того, що пише про нього ваша спекулянтська банда. Я знаю вас, на жаль, як облуплених. Ви тремтите за суспільство, що в ньому непохитно височать ваші редакторські крісла.

КОСТИЧ Мої крісла?

КИЦЬКА Не ваші, до лиха вас! Взагалі ваші крісла, ваші посади, ваші гонорари, ваші банкові рахунки. Ах, як смажно він вас ненавидів. Ось за те я його любила, за те.

КОСТИЧ Я прошу пробачення. Так прекрасно почалось, а тепер — Я прошу пробачення. Мені хотілось би розібратися — —

КИЦЬКА Що — піджак скинути? Штани?

КОСТИЧ Ні, я не в тому розумінні. Розібратися — розглянути-ся. Покійний, наскільки я зрозумів вас, був проти національної спільноти демократичних редакторів. Добре. Що ж було, в такому разі, його ідеалом? Трудова монархія? Націократія? Чи, навпаки, червоний комунізм?

КИЦЬКА Ні, ви безнадійні. Таж уся справа в тому, що він не мав редакторського нахабства визначати кінцеву мету людства. Він хотів людину свободну, людину незалежну, людину, дорослу до співпраці.

КОСТИЧ До співпраці — з ким, прошу?

КИЦЬКА З Творцем всесвіту, лихо на вас!

КОСТИЧ Ага.

КИЦЬКА Зрозуміли?

КОСТИЧ Не зовсім. Я просив би деталізувати.

КИЦЬКА Деталізую. Він хотів, щоб ідеали виникали з несхожості людей. Зрозуміло? Він хотів, щоб на війну за свободу йшли добровільно, а не з інерції. Зрозуміло? Він був проти загальної мобілізації.

КОСТИЧ Вибачте, він — — Чи не належав він часом до секти?

КИЦЬКА До якої секти?

КОСТИЧ Ну — — Скажімо, до секти відмовників від військової повинності?

КИЦЬКА Ні, ви таки безнадійні. Він хотів свободи — розумієте? — свободи. Він був проти доктрин. Він хотів, щоб звільнений мозок сам визначав гідний людини суспільний лад. Невже не зрозуміло? Він хотів, щоб вільний від усякого натиску інтелект — —

КОСТИЧ Ага, це той, що не має грошей?

КИЦЬКА Атож, атож. Той, що не має грошей. Уже зрозуміло? Усі навкруги вимагали єдності нації. А він вимагав неповторної особистості. Людство буде єдине, казав він, коли нації будуть різні. Але й нація, казав він, буде тоді лише єдина, коли всі її члени будуть різні.

Різні, розумієте, тобто: несхожі, неоднакові. Перша вимога: щоб А не був подібний до Б. Щоб я, наприклад, не скидалась на такого пана редактора, як ви. Уже зрозуміло?

КОСТИЧ Так, уже майже зрозуміло. Бачте, я трохи боюся вас.

КИЦЬКА Ви — мене? А то чого?

КОСТИЧ Бо ви, мабуть, птиця.

КИЦЬКА Птиця? Я таки птиця. І ще й яка птиця. А хіба що?

КОСТИЧ Справа в тому, що ви — — Бачте, ви даремно так мене клюєте отим паном редактором. Воно правда, в суспільстві мене дійсно так називають. Я не пан доктор, не пан магістер, і не пан директор. Так само я не пан полковник, не пан інженер, не пан меценас. Я таки пан редактор. Але я не справдешній редактор. Тобто: не повний редактор. Я тільки новинар. Я людина, підлегла повному панові редакторові. І якби ви спитали, яке мое амплуа, то я відповів би — —

КИЦЬКА Яке ваше амплуа?

КОСТИЧ Бець.

КИЦЬКА Бець?

КОСТИЧ Бець. Так мене називає дружина. Отже, не чуперадло, — бо це не зовсім точно, — а бець. Я типова пересічна людина. Я пересічна, і до того ж несмілива людина. Я не наважуюся попросити в повного пана редактора надвишки до заробітної платні. Саме це визначає зерно моєї акторської маски. Дружина визначила це коротким словом: бець. Я несміливий з моїм повним паном редактором. Я несміливий так само з тими, кого інтерв'юю. Я несмілива людина. Я типова пересічна людина.

КИЦЬКА Та й як же ви одружувались?

КОСТИЧ Як усі люди мого типу. Коли я зізнавався своїй теперішній дружині у коханні, я не знав, як мені скласти губи.

КИЦЬКА Справді не знали?

КОСТИЧ Ні, довго не знав. Потім надумав, склав губи і зізнався.

КИЦЬКА Стривайте. Ми ще можемо з вами porozумітис. Ви твердите, що ви пересічна людина?

КОСТИЧ Типова пересічна людина.

КИЦЬКА Це, мабуть, неправда.

КОСТИЧ Чому, вибачте, неправда?

КИЦЬКА Пересічна людина не може сказати: я пересічна людина. Подумайте самі. Божевільний теж не може сказати: я божевільний. Хіба не так? Подумайте самі. Либонь є у вас своє, власне, чого нема в інших? Подумайте. Пригадайте. Ну ж бо!

КОСТИЧ Постараюсь пригадати. Бачте, я ще ніколи не чув такої розмови, як от ваша. Мене вона дуже зацікавила. Хоч я, звичайно, повнотою безсилий вам чимсь допомогти.

КИЦЬКА Мені допомагати не треба. Допоможіть собі самому. Пригадайте щось, що є у вас своє, непозичене, і з мене буде досить. Пригадали?

КОСТИЧ Ні, ще не пригадав. Зараз постараюсь пригадати. Хіба це — — Тільки я не знаю — —

КИЦЬКА Ну, ну! Сміливіш.

КОСТИЧ Коли дружина забариться на кухні, я краду в неї сир із шафи. Я роблю це так: її немає в хаті, але я кажу вголос, мовляв, це передостанній шматочок. Тому передостанній, що я прочуваю, хоча й неясно: буде, мовляв, ще останній. Беручи з шафи останній, я знову кажу вголос: це останній. За п'ять хвилин я промовляю вголос: це останній-приостанній — і з'їдаю його. І тільки наступний я їм мовчки, бо далі вже не знаю, як сказати.

КИЦЬКА Ха-ха-ха!

КОСТИЧ Ги-ги-ги!

КИЦЬКА Знаменито.

КОСТИЧ Вам подобається?

КИЦЬКА Страшенно. Ви не знаєте, як буде після останній-приостанній?

КОСТИЧ Ні, не знаю.

КИЦЬКА Останній-приприостанній.

КОСТИЧ Дуже вам вдячний. Тепер я знатиму. Тільки, на жаль, останній-приприостанній буває дуже рідко. Майже ніколи.

КИЦЬКА А то чому?

КОСТИЧ Бо приходять дружина з кухні і свариться.

КИЦЬКА А ви тоді що?

КОСТИЧ Паленню з сорому.

КИЦЬКА Ні, ми таки з вами порозуміємось. Ви не безнадійний. Може, і друзями ще з вами будемо. Ви повинні тільки трохи розвинути. Тоді ми складемо з вами змову. Хочете, я розповім вам про свої витівки?

КОСТИЧ Слухаю з увагою.

КИЦЬКА Приходять до нас панове редакторове. Шанують і співчують. Чи все в порядку, питають. Єдине їхнє прагнення, щоб усе було в порядку. Сестра якраз була трошки хвора. Сидить тут же з обв'язаним горлом, мовить томним голосом. Отже, не все в порядку. А інше все в порядку? — питають. Інше все в порядку. Добре, кажуть, що все в порядку. І я завила.

КОСТИЧ Завили?

КИЦЬКА Завила.

КОСТИЧ Справді, завили? Яким голосом?

КИЦЬКА Не своїм голосом. Не кицькиним. Вовчим. У чому річ? — сестра перелякано. Я не хочу, щоб усе було в порядку. Хочу, щоб щось було не в порядку.

КОСТИЧ Он що! Я вже теж цього хочу. Тільки не знаю, як.

КИЦЬКА Ми з вами будемо кріпкі друзі. Або ось іще. Приходять до нас панове редакторове. Шанують і співчують. Тоді один медовеньким голоском заводить. Створився новий гурт письменників

та мистців, розвиває діяльність. Ламає штампи — медовеньким голоском повідає — будує трон новому мистецтву, видає журнал і — медовеньким голоском — за чутками, хоче вмістити статтю про нашого національного блаженної пам'яті і так далі. За чутками, статтю хотять ілюструвати портретом і, ймовірно, звернуться до пані. Так чи не будуть пані ласкаві мати на увазі — медовеньким голоском — мати на увазі, що досі ще не визначено політичної приналежності цього гурту. Хоч, може, це й неправда — медовеньким голоском, — але є чутки, що гурт створено з спеціальною метою розсаджувати нашу національну духовність і нашу християнську культуру. У гаслах групи можна вичути, мовляв, деструктивні тенденції, тож — наймедовішим голоском — чи не варт, мовляв, заждати з портретом, перечекати, затримати? І я завила.

КОСТИЧ Завила?

КИЦЬКА Завила. І як завила! Слушайте. Якщо ви тут передо мною сидите з паном редактором в душі, то краще йдіть собі геть. Бо зненавиджу. Але якщо людина ви, то не спокійтесь, не гамуйтеся, аж доки вам не пощастить.

КОСТИЧ У чому, прощу, пощастить?

КИЦЬКА Аж поки вам не пощастить із серця вирвати в сестри її дружини образ. Яка ж це була самостійна людина, і яка самосійна! Не бентежтесь, отже. Йдіть. Її зустріньте віч-на-віч. Крізь голос томний просмикніться. І просковзніть повз траур вій. І форму зруште удовичу, і в душу їй залізти руками не злякайтесь. І образ її чоловіка живим, нежурнальним, негазетним добудьте там на дні. І людям чисто покажіть. Самостійна була з нього людина, самостійна і самосійна.

КОСТИЧ Так. Дозвольте, я встану.

КИЦЬКА Дозволю. Ви озираєтесь?

КОСТИЧ То я ненароком. Я просто хотів, з вашого дозволу, випростатись.

КИЦЬКА Випростуйтесь. У цій кімнаті дозволено робити все, що завгодно. Вона моя.

КОСТИЧ Так це не його кімната?

КИЦЬКА Ні, його — сусідня. Але ви таки озираєтесь?

КОСТИЧ Бо я розгубився. Я відчуваю: так непосильне моє завдання. Прекрасний був початок, а тепер усе мені переплуталось. Постараюсь. Пробачте. Я постараюсь.

КИЦЬКА Ви дивуетесь, що в мене опудало лицаря стоїть?

КОСТИЧ О ні, це не бентежить мене.

КИЦЬКА Ви не боїтеся неіснуючих героїв?

КОСТИЧ Неіснуючих — ні. Бо в мене в самого є неіснуючий шпак.

КИЦЬКА Хто, хто у вас є?

КОСТИЧ Шпак. Пташка.

КИЦЬКА Неіснуюча?
 КОСТИЧ Так, бо не існує вдома.
 КИЦЬКА А де існує?
 КОСТИЧ У редакційній моїй кімнаті.
 КИЦЬКА А то з якої речі?
 КОСТИЧ Бо дружина забороняє вдома тримати.
 КИЦЬКА О, ми з вами друзі, вже друзі! Моя сестра теж забороняє тримати в неї неіснуючих лицарів. Вона гадає, що її лицар існує. І тому оцю броню я забрала до себе. Ха-ха-ха!
 КОСТИЧ Ги-ги-ги!
 КИЦЬКА Чого це ви іржете? Я сміюся — зрозуміло. Але ви чого?
 КОСТИЧ Бо сміх ваш заразливий. І я — —
 КИЦЬКА І знову ви озираєтесь? У мене тут сьогодні таки справді все догори ногами.
 КОСТИЧ У жінки, ги-ги-ги — —
 КИЦЬКА Що у жінки ги-ги-ги?
 КОСТИЧ У жінки, ги-ги-ги, завжди все догори ногами.
 КИЦЬКА Ах, так ви й таке вмієте?
 КОСТИЧ Я вмію. Я багато вмію. Тільки завжди боюся.
 КИЦЬКА О радість! Бачите: я у вас не помилилась. Ви в душі смілива і непересічна людина. Тільки ви повинні розвинулись, Ось вона вже йде. Так не забудьте ж мою науку. Не занежайте вашу обіцянку. Ви обіцяли постаратись. Так регочіться: ги-ги-ги — вам до лица. Вперед! Вона вже йде. Вперед! Крізь голос томний і крізь траур вій!

Музика. Сходами ВДОВА.

НИКОДИМА Багато шуму і порожніх слів.
 КИЦЬКА Бо вимовляти повно — не щастить.
 НИКОДИМА Все ж ліпше помовчати — при сторонніх.
 КИЦЬКА Тут справді є сторонні: пан редактор.
 НИКОДИМА Чому ж мене не кликала раніш?
 КИЦЬКА Давала в інтерв'ю потрібний вступ.
 НИКОДИМА Блазнюєш, рибонько, усе блазнюєш.
 КИЦЬКА Ще не на повний голос, удівонько-голубонько.
 НИКОДИМА Гаразд. Ми потім зведемо рахунки.
 КИЦЬКА Про мене, розраховуйтесь щоднини.
 НИКОДИМА Не місце і не час тут для спектаклю.
 КИЦЬКА От навпаки: увага всіх на сцені.
 НИКОДИМА Гадаю я: з театром скінчимо.
 КИЦЬКА От навпаки: все досі — лиш пролог.
 НИКОДИМА Тож досить, добре. Йди і дай нам спокій.
 КИЦЬКА А ти гарненько приготуйсь до ролі.
 НИКОДИМА Послухай, Кицю: межі мусить мати все.
 КИЦЬКА Не все. Та дещо — вже ж. Атож. Гуд бай.

І крізь томність уже ледь-ледь тремтить смішинка. Але тоді:

НІКОДИМА Чим можу служити?

КОСТИЧ Я хотів би розмовляти з високодостоїнною вдовою нашого великого сина нації, блаженної пам'яті — — Пробачте. Не так. Я хотів би — —

НІКОДИМА Пан редактор хотіли б?

КОСТИЧ Пан редактор хотіли б — — Тобто: пан редактор не я — — Не я пан редактор — —

НІКОДИМА Ні?

КОСТИЧ Ні, не я. Я — — Ви так страшно дивитесь на мене — —

НІКОДИМА Як прошу?

КОСТИЧ Ні, не страшно. Але все таки якось так. Я розумію, ви гадали, я повинен бути менший на зріст — —

НІКОДИМА Як, прошу?

КОСТИЧ Звичайно, так воно й повинно бути. Хоч роллю мою може грати й актор, на зріст високий. Річ не в тому. Річ не у зрості. Важливо, щоб рукави були коротші абоощо. Коротші, ніж нормально на зап'ястя. Щоб зап'ястя визирали з рукавів абоощо. Але цього теж не можна.

НІКОДИМА Справді, не можна?

КОСТИЧ Ні, бо репортер не повинен мати прикмет.

НІКОДИМА Не повинен?

КОСТИЧ Ні. Усе нейтральне: краватка, піджак, обличчя. Новинар це нейтральне тло. Чорний оксамит — — Ні, краще: сірий. Сірий оксамит новинаря, на якому вирізьблюється контур живої новини. Он як. І тому інтимно, інтимно — —

НІКОДИМА Що — інтимно?

КОСТИЧ Ні, я не про те. Контур інтимний. Інтимний контур на тлі сірого нейтралітету. Бо не дай Боже, коли репортер має бородавку або якунебудь отаку щелепу — —

НІКОДИМА Яку? Отаку-о?

КОСТИЧ Так. Або отаку. Або ще отаку. І портрет також інтимний.

НІКОДИМА Чий портрет — новинаря?

КОСТИЧ Ні, я про нашого національного героя, про блаженної пам'яті — —

НІКОДИМА О, так. Для мас він монумент, неприступна скеля. Недосяжною бронзою височить він над національною спорудою, і обличчя його понадчасне, обличчя півбога. І тільки дух його та я, усе ще жива, хоч і живцем похована, тільки ми удвох знаємо, яким нелюдським зусиллям доводиться мені тамувати серця біль, усміхаючись, відповідати на запитання — —

КОСТИЧ От бачите. А прийшов би репортер із щелепою — і що тоді? Уся увага була б на нього, от що тоді було б. Він став би другою особистістю в інтерв'ю. А цього не можна. Репортер під час інтерв'ю не має права бути особистістю. Сіре тло нейтралітету, більш нічого. Ах, вас, мабуть, ще ніхто ніколи так не інтерв'ював?

НИКОДИМА Зізнаюсь: ні. Та те, що ви говорите, — цікаво.

КОСТИЧ А, де там цікаво! Я сам не знаю, що я говорю. То я від переляку. Від тотального переляку. Бо я страх який боязкий.

НИКОДИМА І це теж цікаво. Ніколи на житті не бачила ще боязливих.

КОСТИЧ О, так, авжеж. Вас оточували самі герої. О, на мені ви можете простежити повну протилежність. Точка за точкою — повну біологічну протилежність.

НИКОДИМА Бачу, ви цікава людина.

КОСТИЧ Мені це вже вдруге сьогодні говорять. Тільки воно не так.

НИКОДИМА Вам Кицька говорила? Не гнівайтесь на неї. Вона ще не слухняна й недоладна, але душа у неї, суттю, добра. Вона ще просто не перебродила. На все свій час. А горя мого вона ніколи не знає. Хвалити Бога. Так ви хотіли б інтимніший портрет?

КОСТИЧ Атож. І з гасел щось. Таке щонебудь, що в підписі можна б фрагментом, а у тексті повнотою.

НИКОДИМА Що ж би вам таке дати?

КОСТИЧ Таке щонебудь, з вашої ласки. Ще ніде не публіковане.

НИКОДИМА Життя героя — на овиді. У нього нема неопублікованих речей. Його серце належить усім. І зроджене у серці відразу ж таємницею прилюдною стає. Хібащо це — —

КОСТИЧ Ах, усе таки маєте?

НИКОДИМА Я нещодавно розшукала його не знані перед тим мені записки. Тож я вам звідти щось.

КОСТИЧ Я буду вам надзвичайно вдячний. Мій найбільший редактор — —

НИКОДИМА А! Як же йому йдеться?

КОСТИЧ Дякую. Тобто: він дякує красно. Він просив переказати, що взавтра неодмінно проголошуватиме на врочистостях.

НИКОДИМА О, це приємно. Вже наперед передсмакую зразок патріотичного мистецтва промовляти.

КОСТИЧ Атож, він уміє. Хотів би я так.

НИКОДИМА Що ж, майбутнє перед вами. Скільки, пробачте, років вам?

КОСТИЧ Тридцять три, з вашої ласки.

НИКОДИМА Ще все попереду. При наполегливій праці — — Хто зна, може, якраз сьогодні я й приймаю в себе майбутню журналістичну зорю?

КОСТИЧ Ви смієтесь?

НИКОДИМА Так, я сміюсь. Але не злісно. Я доброзичливо сміюсь. Хіба ж отак — ха-ха-ха-ха — це злісно?

КОСТИЧ Ги-ги-ги-ги — — Ні, пробачте: не ги-ги-ги-ги. Я хотів інакше. У вас не злісно. Але в мене глупо.

НИКОДИМА У вас не глупо. Отже, прошу сісти й зачекати.

КОСТИЧ Я можу тут чекати?

НИКОДИМА Так, це кімната Кицьки. Вона не прийде більш.

КОСТИЧ Не прийде, справді?

НІКОДИМА Не прийде, бо сьогодні відлітає літаком.

КОСТИЧ Ах, літаком?

НІКОДИМА Так, літаком. Вона завжди так робить напередодні річниць: летить собі для різних своїх витребеньок. Але нічого, це минеться. Вона не зовсім ще перебродила. І Богові хвала, що долі вона моєї не зазнає.

КОСТИЧ Ні, не зазнає.

НІКОДИМА Не зазнає, ні. Тож прошу зачекати. Я потребую п'ять хвилин усього. Найбільше — вісім.

Відхід УДОВИ. У кріслі приміщується КОСТИЧ. Театральний жест, який означає спершу втрату влади над собою, потім варіант розпачу, а водночасно ситуацію «якось та буде».

На годинникові або просто в оркестрі вистукує якимнебудь умовним знаком одну по одній рівно вісім хвилин. І вони можуть так собі й проминути, поки КОСТИЧ децю вже заспокоює сидить у кріслі.

Але може бути й інакше. Може бути так: НІКОДИМА зненацька на дверях, морським вітром коливане волосся, через ліву руку перекинута легкий плащ, правою, високо, над головою, тримається одвірка, — зірвана з місця і вже більш не поставлена назад кар'ягида. І музика тепер теж інакша. І взагалі від цього моменту вже зовсім не та музика.

НІКОДИМА Ти готовий?

КОСТИЧ Я? Пробачте — —

НІКОДИМА Я питаю: ти готовий?

КОСТИЧ Власне — —

НІКОДИМА Я питаю: ти готовий?

КОСТИЧ Власне, готовий.

НІКОДИМА Так танцюй з мною.

КОСТИЧ Отак відразу й танцювати?

НІКОДИМА Так, бо літак чекає.

І тоді починається танок НІКОДИМИ. «Танцюй з мною», щоправда, означає не тільки дослівне. Означає також: «іди з мною». Потроху КОСТИЧ усвідомлює двозначність виразу. Тож під час, коли плащ її легкий в'ється над її неказаним волоссям, він партнерує їй у танці. Виявляється його внутрішня пластичність і зовнішній сприт.

Літак може зобразити все та ж сама оркестра. Музика при тому мибонь дванадцятьтонова. Так треба, щоб було натурально. Раптова перспектива морів та островів. Літак вибере один з них: середніх розмірів відлюдний острів. Спершу літак, одначе, матиме інакше службове навантаження: налетіти на останню землянку в середніх розмірів лісі. А ще перед тим — інтермедія.

**БОРИС ОЛЕКСАНДРІВ: РИЛЬСЬКИЙ ОФІЦІЙНИЙ
І РИЛЬСЬКИЙ СПРАВЖНИЙ**

Несподівана смерть Максима Рильського, одного з найбільших сучасних українських поетів і вчених, що наступила в Києві 24 липня ц. р., по-новому поставила питання про його значення та його справжню роллю в українській літературі. За життя поета не лише на Україні, але й на еміграції не було змоги об'єктивно підійти до цієї проблеми, не наражаючи поета на потребу вимушених пояснень, спростувань і заперечень, які нікому нічого не пояснили б і нікого ні в чому не переконали б. Саме з цих причин наш співробітник Б. Олександрів уважав за доцільне не публікувати за життя поета поданої нижче статті, написаної в курсі студій при Оттавському університеті на початку 1962 року. Як зазначає автор статті, вона є тільки скромною спробою «устійнення справжнього образу поета, заслоненого неймовірним гамузям фальшу і партійної пропаганди». В такій якості містимо її на сторінках «Сучасности», як наш перший покищо відгук на смерть поета.

Р е д а к ц і я

Дозвольте на незвичайний у літературному есеї вступ, на маленьке *pro domo sua*. З приємністю і одночасно з деякою тривогою беруся я за перо, щоб писати про улюбленого поета, загальновизнаного, посірбленого сивиною патріярха нової української поезії — Максима Рильського. Приємність — від теми, від думки, що ці рядки, можливо, в якійсь мірі спричиняться до устійнення справжнього образу поета, заслоненого неймовірним гамузям фальшу і партійної пропаганди, а тривога від непевності: чи зумію я зробити це як слід, ясно і переконливо, гідно майстра, про якого писатиму, і чи мої зусилля не впадуть пропащим зерном у кам'янистий ґрунт еміграційної бездумності і упередженості? Може статися, що впадуть. Але це не звільняє критика або дослідника літературних явищ від потреби вияснення певних фактів, особливо тоді, коли в силу специфічних обставин ці факти не спроможні виразно промовляти самі за себе. А саме так є з творчістю Максима Рильського.

Створилась дивовижна ситуація: радянська критика картає Рильського за його надзвичайно повільне «творче переусвідомлення», за повсякчасні рецидиви буржуазно-ліберального світогляду з «усіма шансами» опинитися у ворожому таборі,^{*)} а «ворожий табір», т. зв.

^{*)} Ст. Крижанівський, М. Рильський. Критико-біографічний нарис. Київ, Радянський Письменник, 1955, стор. 20.

«буржуазні націоналісти», — картають Рильського за його служіння режимові, за ганебну «Пісню про Сталіна» та інші нібито зовсім просоветські твори.

Це зрозумілі, хоч і не зовсім виправдані докори. Кому не хотілось би мати Рильського «твердо» по своєму боці? Навіть далекий від літератури Микита Хрущов у своїй боротьбі з Кагановичем уважав за доцільне приписати собі заслугу врятування від кагановичівської розправи «замечательного украинского поета Максима Рильського». В перші дні війни, коли частина України вже була під німецькою окупацією, переляканий Сталін доручив звертатися до українського народу не комуністичним комісарам, а Рильському, Бучмі, Довженкові... Ось чому так розшарпують Рильського й нині, так домагаються від нього визначення: з ким він? А він — ні з ким. Він з цілим українським народом, з Україною, з її славою і горем, з її стражданнями і радощами. Це те, що добре розуміють більшовики і що їм у Рильському найбільше не подобається. Це те, що не зовсім розуміємо ми, бо погано читаємо Рильського, бо нас в чималій мірі дезорієнтують деякі його твори 30-40-х років, дезорієнтують належно спрєпаровані ювілейні статті про поета, дезорієнтуює, нарешті, те, що він — член Верховної Ради і радянський орденоносець.

Не час тепер писати про ці речі з належною відвертістю; адже Рильський — в радянській дійсності, і ці рядки, принаймні за існуючих тепер обставин, не призначені для друку. Це лише побіжні зауваження до широкої і надзвичайно актуальної теми, яка колись потребуватиме серйозного дослідження.

Нещодавно на Україні відзначено 65-і роковини з дня народження Рильського. Про поета писалося багато — цікаво й нецікаво, слушно й неслушно, — але загальне спрямування ювілею з боку партійних аранжерів було на те, щоб зайвий раз підкреслити належність Рильського до їхніх лав, засвідчити його співзвучність з їхньою доктриною. Чому для них важливе це підкреслення? Про це вже згадувано вище: з уваги на питому вагу Рильського не тільки в українській літературі, але в цілому комплексі сучасних українських проблем; з уваги на велику популярність Рильського не тільки на своїй батьківщині, на Україні, але й далеко за її кордонами, у так званих союзних республіках, передовсім у Білорусі, а так само і в інших країнах — Югославії, Польщі, Болгарії... Особисті контакти Рильського з поетами, письменниками і культурними діячами інших країн, контакти, які стали можливими щойно після смерті Сталіна — принесли славу не лише Рильському, але також і тій країні, тій літературі, що її репрезентує такий по-європейському культурний і такий яскравий поет. Потрібно було бачити реакцію сербів, коли Рильський читав їм свої високомистецькі переклади сербських народних пісень, чи реакцію польських письменників, коли

на недавньому їхньому з'їзді у Варшаві сивоволосий український бард читав їм «Пана Тадеуша» у власному — і то якому! — перекладі.

З погляду радянської діалектики було не тільки вигідно, але рішуче необхідно — у згоді чи не в згоді з фактами — формально мати Рильського в своєму таборі. Треба сказати, що досвідченим у таких справах критикам з кадрів відділу пропаганди при ЦК партії інтерпретувати Рильського на свій лад, у бажаному для них напрямку, не так то й трудно; в кожному разі легше, ніж Шевченка чи когось іншого з неживих уже українських класиків. З кінця 30-их до початку 40-их років Рильський в основному писав те, чого від нього невдвозначно домагались: про «радянську вітчизну», про «старшого брата», не говорючи вже про горезвісну оду Сталінові, що її не знайдете тепер ні в одній збірці творів Рильського. «Від аполітизму і позицій „чистого мистецтва”, які були властиві його дожовтневій та частково післяжовтневій творчості, М. Рильський прийшов до соціалістичного реалізму, до активної участі поетичним словом у боротьбі народу за комунізм», — пише, мабуть, сам не дуже захоплений таким поворотом справи, академік Олександр Білецький у передмові до 3-томової збірки творів Рильського, виданої Державним видавництвом художньої літератури в Києві 1955 року. А проте парадоксально, всупереч цьому, Рильський є, мабуть, найчужоріднішим тілом у оспівуваній ним дійсності. Я напевне не ризикую ні трохи помилитися, коли скажу, що згадані пісні про Сталіна і про «чудову» радянську дійсність були потрібні Рильському більше, ніж будь-якому іншому підрадянському поетові, що він, можливо, написав би їх і без того постійного тиску, що його, без сумніву, зазнавав поет з боку всевладних партійних замовців. Цей літературний аристократ з поміщицькими звичками, цей разючий талант був занадто далекозорий в історично-літературній перспективі, занадто добре розумів поточну дійсність, щоб відмовитися таким відносно дешевим коштом, як кілька посередніх віршів про «вождя», про партію і про «рідну Москву», купити собі право на існування і на дальшу, не конче революційно-пролетарську, як побачимо згодом, творчість. Усвідомивши, що українському поетові, особливо ж поетові, який належав колись до розгромленого «п'ятірного грона» київських неокласиків, обійтися в радянській дійсності без творчого баясту неможливо, Рильський погодився продукувати також і баяст. І якщо партійні замовці, ті, в чиїх руках доля і недоля стероризованих українських письменників, думають, що вони перехитрили Рильського, залучили його в свої ряди, то вони помиляються. Життя показує, що Рильський перехитрив їх, що він видав їм фальшиву монету, заздалегідь знаючи, що його пісні про Сталіна і рідну комуністичну партію народ викине на смітник, де їх властиве місце, а справжнього Рильського, його «душі живої і слова живого» шукатиме деінде — шукатиме в «Синій далечині», «На білих островах», «Під осінніми

зорями», «На узліссі», «Де сходяться дороги» — у тих збірках, де Рильський ще міг бути самим собою.*)

І Рильський не помилився. Йому, щоправда, не вдалося так, як він хотів, «у тиші над вудками своє життя непроданим донести», бо це, як нам відомо, не вдалося ні одному з українських підрадянських письменників більшого масштабу, але йому й не довелося надто довго чекати заслуженої долі свого творчого баласту. «Пісня про Сталіна» пішла в небуття разом з любимим вождем. Її не прийняв не тільки народ, але її зреклися й учорашні сталінські соратники, ті, що вимагали від Рильського цієї облудної пісні. Така доля всього, що твориться не вільним надхненням мистця, а примусом, насильством над його душею, що з кров'ю і слізьми видирається в нього гвалтом.

Мені приємніше було б говорити про Рильського часів його «Синьої далечині», Рильського естета, Рильського лірика, але, на жаль, не обминути дошкульно впертої дійсності, не пройти байдуже повз незрозумілу на Заході трагедію підрадянського письменника. Бо назовні все здається як слід: і ордени, і колись сталінські, а тепер ленінські премії, і такі видавничі спроможності, про які не наважується й мріяти наш еміграційний письменник. Але за все це треба платити огидну данину московським ханам, складати для них, як писав колись М. Зеров, «вінки нікчемних од», робити нечуване насильство над своєю совістю і душею.

«В такому разі краще взагалі не писати», — скаже еміграційний скептик. Але письменник виміру Рильського не має навіть цього права — права мовчати, бо по якомусь часі до нього прийде відповідний товариш і скаже: «Що ж ви, Максиме Тадейовичу, мовчите? Не подобається вам наша прекрасна радянська дійсність?»

А що дійсність ця Рильському справді не так уже й подобається, є багато ознак. Цю дійсність Рильський ніколи не сприймав без певного, хоч і не такого виразного, як, наприклад, у Зерова чи Хвильового, опору. Ще в 30-их роках, у часи масового напливу в українську літературу нових пролетарських кадрів, т. зв. ударників, людей здебільша невисокої не тільки літературної, але й загальної культури, Рильському закидали втечу від дійсності, небажання йти у такт з революційною добою. На це Рильський, від імени «п'ятірного грона» київських неоклясиків, до якого він тоді належав, з погордою, але одночасно й з цілковитою рацією, відповів: «Коли доба нас дожене, то й ми підемо в такт з добою». Він ніяк не хотів ставати «Гомером революції», віддаючи перевагу мисливським чоботям

*) Ось що пише про цей період у творчості Рильського один з проникливіших його критиків, автор вдумливої монографії про поета, Степан Крижанівський: «Нам хотілось би відповісти на одне питання — невже в 20-і роки Рильський так жодного разу й не вимовив слів — радянська влада, партія, травень, жовтень, Ленін? Т а к, в к н и г а х ц и х слів нема» . . . (Цит. книжка, стор. 37, підкреслення моє. Б. О.).

і дубельтівці, спокоеві літнього дня і безмежній синяві неба, рибальському човнові і лататтю на ставу, мимовільній зустрічі з дівчиною, у якої очі, «як свічки гарячі», і розмові з мудрим сивоусим пасічником чи баштанником. Його мріями були не колективізація і п'ятирічний план, а «ніжна Навсікая, струнка дочка Феацького царя», античні боги і герої, що в його незрівняній мистецькій трансакції перетворюються з напівмертвих реліквій старовини у повнокровні, теплі, мов би сучасні нам і мов би не чужі, а наші рідні, національні мистецькі образи. Це можливе не лише тому, що Рильський — незрівняний майстер, яким могла б гордитися кожна світова література, а й тому, що він наскрізь преслашнтий радістю життя, тією спокійною, глибинною радістю, яку знали так залюбки наслідувані ним старовинні греки. Бо хіба ж не епікурейською філософією радості просякнутий ось хоч би цей незрівняний сонет:

У теплі дні збирання винограду
 Її він стрів. На мулах нешвидких
 Вона верталась із ясного саду,
 Ясна як сад і радісна як сміх.

І він спитав: яку б знайти принаду,
 Щоб привернуть тебе до рук моїх?
 Вона ж йому: світи щодня ляпаду
 Кіпріді добрій. — Підняла батіг,

Гукнула свіжо й весело на мулів,
 І дивно уші правий з них прищулив
 І знявся пил, немов рожевий дим.

І він потягся, як дитина, радо
 І мовив: добре бути молодим
 У теплі дні збирання винограду.

«Його товариші пера, — пише Ст. Крижанівський у згадуваній уже праці, — вже співали про те, що „на майдані коло церкви революція іде“, що „червона зима йде з червоною стрічкою на засніжених грудях“, — а поет все ще залишався на своїх білих островах, чи втікав у синю далечінь, мріючи про квітучу Шампань, про веселу Францію і туманну Темзу. Образ Навсікаї змінювався образом Мадонни; вірші були пересипані іменами античних поетів і героїв; мистецтво проголошувалось єдиною метою життя, — тільки в ньому відчувалась поетом краса і гармонія... Навіть самі назви „Червона зима“ і „Синя далечінь“ мали певний психологічний підтекст — це були дві протилежні позиції не тільки в мистецтві, але й в суспільному житті. Рильський зі своїм парнасізмом і аполітизмом мав всі шанси опинитися у ворожому таборі. Тенденції чистого мистецтва

Максим Рильський

цілком влаштовували табір українських буржуазних націоналістів, і що ж дивного в тому, що всі ці парнасці — неоклясики, символісти і акмеїсти вважали Рильського „своїм“?»

А ось другий малюнок, що з граничною мистецькою візуальністю показує нам світ, яким живе цей далекий від щоденної людської метушні поет-мрійник:

Плещуть на ясному березі води ясні й переливні,
Наче Гомерове море старе, казкове, пурпурове.
Наш Одиссей тихенько розкаже нам спомини дивні
Про нерухомі краї й про цейлонські діброви.

Може де й справді живуть лотофаги щасливі,
Може існують ще й досі страшні, одноокі циклони?
Може ці зорі, що ясно одбилися в ясному заливі, —
Зевсові очі, що дивляться в очі Європи?

Замилування еллінською клясикою у Рильського йде поруч з зацікавленням Західною Європою в цілому, її літературою й мистецтвом, на високих зразках якого формувались естетично-мистецькі концепції самого Рильського. Особливо приваблює поета Франція, та Франція, що так різниться від пореволюційної соціально неупорядкованої і зневіреної України:

Ти випив самогону з кварти
І біла бочки в бруді спиш.
А там десь голуби, мансарди,
Поети, сонце і Париж...

Він любовно мріє про те, що десь —

На світі є співучий Лянґедок,
Цвіте Шампанню Франція весела,
Де в сонці тане кожний городок
І в виноградах утопають села.

Десь є Марсель і з моря дух п'яний;
Десь є Париж, дух генія й гамена:
Десь жив Доде, гарячий і ясний;
Десь полювали милі Тартарени.

Десь острів є, що осіяв Шекспір,
Де Діккенс усміхався крізь тумани,
В борах сибірських вие дикий звір,
Серед Сагари плинуть каравани.

О, світе мій! О дальний сміх дівчат,
Що рвуть солодкі грона винограду!
Благословен хай буде виноград,
Осіній витвір весняного чаду!

(«Синя далечінь»)

До паризької тематики й паризьких вражень Рильського ми ще повернемося згодом, коли мова зайде про сучасну творчість Рильського, а тим часом лише зазначимо, що, любовно згадуючи веселу Францію, «де в сонці тане кожний городок», де жив Доде, — і Англію, «де Діккенс усміхався крізь тумани» і де творив Шекспір, патетично називаючи все це своїм світом («О, світе мій!»), Рильський, однак, не тікає у мрію-казку, не замикається у химерному світі своїх фантазій. Для цього він занадто земний поет, занадто любить життя і людей, занадто далекий від усякої містики. Він любить склянку доброго червоного вина, що його так приємно пити восени на узліссі, де стоять прозорожовті граби, а то й селянського самогону, любить радість несподіваних зустрічей з жінками і тремку тугу прощань, йому не чужі навіть еротичні моменти в творчості, що в невинного майстра викликали б, можливо, несмак, — але які ж вони безпосередні і по-еллінському прості у Рильського! Ось, наприклад, його вірш «Поцілунок»:

У темній гущині її я наздогнав.
Вона, вже лежачи серед пахучих трав,
Руками пружними од мене одбивалась.
Нарешті стихилась — і дивне диво сталось:
Уста, що і мене і весь мій рід кляли,
Мов квітка багряна, до мене простягли
Свій келих, сповнений солодкої знемоги.
Натомлені з бігу струнки та дужі ноги
Білили мармуром під місяцем німим, —
І тихим голосом, охриплим і чудним,
Вона промовила: «Жорстокий переможче!
Упасти в цім бою для мене найдорожче».

(«Де сходяться дороги»)

Або ось такий незрівняний, проінятий сонячною лагідністю, віршовий образок:

Ластівки літають, бо літається,
І Ганнуса любить, бо пора . . .
Хвилию зеленою здійснюється
Навесні Батиева гора.

Гнуться клени ніжними колінами,
Чорну хмару сріблять голуби...
Ще — от день — і все ми, все покинемо
Для блакитнокрилої плавби.

Хай собі кружляє, обертається
Хоч круг лямпочки земля стара!..
Ластівки літають, бо літається,
І Ганнуся плаче, бо пора...

(«Де сходяться дороги»)

І прихильна, і неприхильна до Рильського критика з певною рацією відмічає значні впливи західньої літератури на ранніх — а частинно й пізніших — творах Рильського. Але ці безсумнівні впливи, ця тяжка для переборення влада прочитаних книг, що тяжить над кожним молодим, а часом і не зовсім молодим поетом, цей, як казав Анатоль Франс, «опіум Заходу» не був єдиним і нероздільно домінатним струменем у творчості Максима Рильського. Під враженням від діяльності таких діячів української культури, як Л. Українка, М. Коцюбинський, М. Лисенко, Я. Степовий, М. Заньковецька, П. Саксаганський та ін., у Рильського поруч з абстрактними мріями про «білі острови», про екзотичні квіти й міста, починають з'являтися конкретні, реальні образи із навколишнього оточення. Два наведені вгорі вірші зі збірки «Де сходяться дороги» (1929) ілюструють цей зворот Рильського до ближчої й реальнішої дійсності. Красу «довічних» вигадок змінює справжня, як йому здається, незмінність основ буття, що відкривається спогляданням природи. Замість квітів взагалі, у пізніших збірках з'являються конкретні образи: біла гречка, покошені проса, червоні помідори, яблука, портрети і натюрморти.

«Правда, — пише академік О. Білецький, — цей „дух життя“ — покищо поняття хитке, невизначене. Одна з його ознак — незмінність. Літо гаряче, дримає старий дім, замислений собака вухом відганяє надокучних мух — а над усім цим ніби зупинився час: зелений літній день розлігся на землі наче на вічні віки, завше бродитимуть у тіні дерев півсонні кури, завше тремтітиме в небі шуляк... Завдання мистецтва він (поет — Б. Ол.) хоче бачити у доброзичливому неутралітеті, порівнюючи поезію з просвітом блакитного неба у темних лісових хащах.»*)

Це вже трохи краще з погляду ідеологічних наглядачів над поезією, але одначе, це не те, чого їм так хотілось би від Рильського. Їм хочеться, щоб він усвідомив «свій зв'язок з масою», зрозумів

*) О. Білецький, передмова до творів М. Рильського, Державне видавництво художньої літератури, Київ 1960, т. I, стор. 15.

«клич своєї історичної епохи», був утягнутий «в орбіту великого Жовтня», як були втягнуті (не без певного опору) Тичина, Сосюра, Бажан та деякі інші поети, сучасники Рильського. Поруч їхніх творів «книги Рильського двадцятих років можуть здатися не такими показовими і менш «актуальними» для свого часу. «Вся творчість М. Рильського 20-их років, — пише далі академік О. Білецький, — це повільний (тут і далі в цій цитаті підкреслення мое — Б. Ол.) процес творчого переусвідомлення і освоєння матеріалістичного світогляду. Цей повільний процес уже на початку тридцятих років привів до різкого повороту в художній творчості поета... Безперечно, вирішальним у цьому повороті, в своєрідному другому народженні поета були перемоги нашого соціалістичного ладу, ідейний розгром націоналістичних літературних організацій „Валіте” та „неоклясиків”, що намагалися тягнути Рильського від живого до мертвого». Ясно і зрозуміло. І далі, коментуючи вихід в 1926 році «Тринадцятої весни», академік О. Білецький стверджує: «Поет ще не розлучається з минулим. Думки його ще тягнуться до античної Олександрії, до літературних образів на зразок Фавста, Мефістофеля, але реальна дійсність все частіше вдирається в його ілюзорний світ». Коротше кажучи, поета завзялися зламати, змусити його виконувати соціальне замовлення.

Найцікавіший період творчості М. Рильського — це період 30-их років, коли поет ще мав відносну свободу творчості. За цей час він написав низку творів, що поруч ранніх творів Тичини, Є. Плужника, М. Зерова, П. Филиповича та деяких інших його сучасників стали справжньою окрасою нашої лірики.

Скільки невідробленого ліризму, теплого, тремкого смутку в таких, наприклад, рядках:

Наша зустріч єдина була.
 Ти пройшла — ти навіки пройшла,
 І закрили твій образ сніги,
 Що летять і пливуть навкруги.

Може навіть сніжинка і ти,
 Що упала до нас з висоти,
 Щоб серця нам навік закувати,
 А самій непомітно розтати?

Пам'ятаєш високі доми,
 Що стояли, як тіні у тьмі?
 Пам'ятаєш, як швидко ти йшла?
 Наша зустріч єдина була.

Проса покошено. Спустило тихе поле.
Холодні дні з високою блакиттю
Не повернуть минулого ніколи:
Воно пройшло — і вже здається миттю.

А скільки мрій було зеленою весною!
Як пінилися вони, мов золоті потоки!
Вони спливли, і я один з тобою,
Високе небо — синє і високе.

І ці поля мені тепер чужі,
І ти чужа, і притулку немає...
Куди ж іти? Скажи мені, скажи!
І ти не знаєш, і ніхто не знає.

Як і торік, пролинули чайки
І проспівали сурми журавлині,
І сонце те ж, і ті ж горять зірки, —
Одна лиш мертва мрія не прилине.

Холодне небо. Вечір сталевий,
В недвижимім смутку золотяться зорі...
Зійти б, зійти на дальній шпиль гірський
І руки простягти в німі простори!

Яблука доспілі, яблука червоні!
Ми з тобою йдемо стежкою в саду.
Ти мене, кохана, проведеш до поля;
Я піду — і, може, більше не прийду.

Вже й любов доспіла під промінням теплим,
І її зірвали радісні уста, —
А тепер у серці щось тремтить і грає,
Як тремтить на сонці гілка золота.

Гей, поля жовтіють і синіє небо,
Плугатар у полі ледве маячить...
Поцілуй востанне, обніми востанне:
Вміє розставатись той, хто вмів любить.

(«Під осінніми зорями»)

Так писав молодий Максим Рильський у 20-их, 30-их роках, у той час, коли український поет ще до певної міри міг бути самим

собою. Годі сподіватися, щоб цього роду лірика, виразно індивідуалістична, просякла гамсунівським настроєм гармонії людини і природи, могла задовольняти тих, кому треба було нехай би й примітивної, але ударно бойової і, звісно, прокомуністичної агітки. За поета взялася критика, і після збірки з символічною назвою «Знак терезів» (1932), під переважаючою силою натиску, поет почав писати те, чого від нього домагались. «Радянська дійсність допомогла Рильському вийти за межі свого „малого світу“ у великий світ боротьби за нове соціалістичне суспільство». (О. Білецький, Передмова до збірки творів М. Рильського в 10 томах, Державне видавн. художньої літератури, Київ, 1960).

Після цього виходять збірки «Київ» (1935), «Літо» (1936), «Україна» (1938), «Збір винограду» (1940), «За рідну землю» (1941), «Слово про рідну матір» (1942), «Світова зоря» (1942), «Світла зброя» (1942), «Велика година» (1943), «Жага» (1943), «Неопалима купина» (1944), «Вірність» (1946), «Мости» (1948), «Братерство» (1950), «Нага сила» (1952), «Ранок нашої вітчизни» (1953) та інші, в яких стандартна фразеологія з'являлася докладно в такій мірі, у якій зникала поетова щирість.

Залишімо тим часом збоку той період поетової творчості, який марксистська критика окреслює як період ідеологічного вирівнювання, а насправді терору і гвалтовного нагинання поета до бажаних партійним чинникам стандартів — і перенесімо уявою в тривожний сорок другий рік, у провінційне зауральське місто Уфу, де разом з іншими українськими письменниками вивезений з Києва Максим Рильський сумно сьорбав казенну юшку і мріяв про рідну Романівку. Ми не маємо докладніших відомостей про цей період у житті Рильського, але, судячи з того, що вийшло з-під його пера в цей час, можна з певністю сказати, що думки й почуття поета, нібито направлені партійними опікунами у пам'ятні роки ежовщини, знову кепсько вкладалися в приписану партійну схему. Максим Тадейович, щоправда, виступав по радіо, гнівно картав фашистських нелюдів, що вогнем і залізом пройшли по його незабутній батьківщині, але в загальному не дуже то вдіявся всесоюзному патріотизмові. Він запопадливо збирав українські народні прислів'я, які потім подарував Олександрові Ільченкові для використання в його книжці «Козацькому роду нема переводу», брав участь у нарадах комісії для видання нового українського правопису, писав статті про українських клясики — письменників і театральних діячів. А коли на душу вже надто тяжко налягла туга за Україною, він виливав її в журливих спогадах:

Там десь, у сніжній тьмі, мое село лежить,
 Де світ побачив я, де річ непросту — жить
 Вивчав навпомацки, як цуцик півпрозрілий.
 Там річка протіка, відкіль напивсь я сили,
 Поля розкинулись, що хлібом медяним

Кріпили хлопчика. Там вився добрий дим
Із рідних коминів, і я розмову просту
Жадібно наслухав, спинаючись до зросту.
Там родичі мої, там друзі перших літ;
І досі, певно, там стоїть блаженський пліт,
Біля якого я шептав білявій Гані
Про перше, про смішне, про молоде кохання.
Там люди, там брати, — вістей од них нема,
А тільки знаю я, що кров і чорна мла
Сади потьмарили і залили оселі
В моїй Романівці, що мороком пустелі
Вона отруєна, як весь мій рідний край,
Сумна, розтерзана, скалічена... О знай —
Віддам я спів і кров, моя отчизно мила,
За кров, що ти дала, за спів, якого вчила!

(З книги «Велика година», 1942)

У подібному настрої написаний ще один твір Рильського — ліро-епічна поема «Жага». Схвильованим речитативом розповідає поет про пограбовану і спустошену фашистами Україну, про те, що пограбовано і розтоптано чобітьми все те, чим жив, що любив поет-гуманіст: жагу світла, творчої праці, культури. Поема починається і закінчується монологами — зверненнями до вітчизни:

Тебе ношу я в грудях темних
І в невсипущому мозку,
Мою накращу з дум наземних,
Жагу й любов мою палку.

Один із розділів поеми починається таким прозовим вступом: «І я бачу її, бачу ту, кому до страдницьких ніг клали поети всього світу і всіх століть найдорожчі свої приносини. Бачу Матір». Своє видіння — образ скорбної матері, що посилає на бій своїх синів, поет стилізував у дусі народних плачів і голосінь. Проте, не дивлячись на всю значимість ідейного змісту і майстерність виконання, поема не припала до смаку радянській критиці. Поняття батьківщини, мовляв, у Рильського «обмежувалось одною Україною; образ України даний у відриві від усього Радянського Союзу. В поемі майже нічого не сказано про те нове, небувале, що принесла на Україну радянська епоха. В ній повністю відсутня ідея дружби народів. Не можна погодитися з трактуванням України, як матері, розп'ятої на хресті. Цей релігійний символ ніяк не в'яжеться з образом нескореної України. Не прикрашує поему і надмірна пристрасть поета до архаїчної лексики, до епітетів і порівнянь на зразок „святої мандрівниці”,

„золотих посудів”, „віщого кличу”, „пурпурових начертань”, „людської раті”».*)

Іншими словами, не сподобався український національний кольорит поеми і цілковита ігнорація, якщо не нехить, до всемудрого «старшого брата». І все це — після того, коли Рильський, здавалося, був уже цілком увсесоюзнений, належно перестроений і перевихований.

Але «Жага» була лише маленьким зривом, який радянська критика готова була Рильському пробачити. Справжня халепа виринула в повній силі 1944 року, коли з'явилася поема Рильського «Мандрівка в молодість». У тій поемі, напередодні свого 50-ліття, поет вирішив пригадати і поетично відтворити події свого дитинства і юнацьких років. В пролозі Рильський ставить себе перед уявним судом історії. Він щиро признає, що «життєву путь свою нерівно і хитаючись верстав я, і чашу мук за те належно п'ю». Мабуть, тяжко сказати правдивіше. Поет підкреслює, що він завжди був з народом, ділив з ним радість і горе, ніколи не зраджував йому — а за хитанням суд йому простить. Тяжко пояснити, як ця цілковито не-радянська своїм ідейним спрямуванням поема взагалі вийшла з друку у радянських, та ще й сталінських, обставин. Ось що пише про це С. Крижанівський:

«Трапилась дивна і психологічно важко пояснювана історія: поет вирішив повністю відмовитися від єдино можливих у клясовому суспільстві критеріїв вчинків людей, тобто від критеріїв клясових, партійних, і судити людей з абстрактних позицій добра і зла, більше того, з позицій всепрощення. Це було тим більш дивно, що поема писалася в час війни, коли... підняли голову всі розбиті, але недобиті клясово-ворожі угруповання всередині країни, і в першу чергу українські буржуазні націоналісти. І в цих умовах проповідувався об'єктивізм, відпущення всіх гріхів і всепрощення не тільки собі, але й людям, що запламували себе зрадою народу, буржуазним націоналістам, білоемігрантам»...

«В чому причина, — питає далі С. Крижанівський, — того великого ідейного і художнього (невже й художнього? — Б. Ол.) провалу, яким є „Мандрівка в молодість”, і тієї хвороби, яка тривала у Рильського ще 2-3 роки?»

І відповідає:

«На нашу думку, в тому, що поет перестав працювати над своїм ідейним озброєнням, піддався впливові націоналістичної ідеології, яка, слід сказати, активізувалася в роки війни. Вдало прикриваючись національними традиціями, наряджаючись у національний костюм, навіть прикриваючись псевдо-патріотичною фразеологією, націона-

*) Ст. Крижанівський, цит. праця, стор. 87.

лістична отрута знову почала проникати в українську радянську літературу... Рильський не уникнув цього отруйного впливу».)

Так на думку Степана Крижанівського, а на нашу думку, М. Рильський ще раз спробував бути самим собою і ще раз переконався, що в радянських обставинах це й досі неможливе.

У передмові до нового видання творів Рильського академік Олександр Білецький написав:

«„Дитинство показує, яка буде людина, так само, як ранок показує, який буде день”, — говорив автор „Загубленого раю” Мілтон. Але це вірно тільки почасти. Нерідко похмурий сльотавий ранок стає початком пекучого сонячного дня. Так само сталося й з Рильським: його дальший творчий шлях привів до світосприймання, зовсім протилежного тому, яке панувало (не цілком) на зорі його молодости».

Це могло б бути правдою, але що назвати світосприйманням і як воно відрізняється від сприймання кінечности? І чи в даному випадку не було навпаки: чи не сонячний ранок був початком сльотавого дня?

Це останнє багато ймовірніше.

Після війни Рильський багато подорожував. Він побував у Польщі, Югославії, Болгарії, Чехо-Словаччині, Австрії, Франції, США і навіть у далекій Бразилії. В пізні роки його життя нарешті здійснилася мрія молодости — побачити широкий світ, почути «подих тропічної тьмяної, п'яної ночі», походити по сонячному Парижу, де кожен камінь міг би розказати свою власну виняткову історію. Але Рильський уже не той. Він, щоправда, не лає «капіталістичного Заходу», як це вважали за потрібне робити майже всі радянські поети, яким довелося побувати на Заході, його око ще тішать паризькі плятани, дива Версалю і Бульонський ліс, але...

В розлуці з вами, солов'ї України,
Так ние серце, що аж сміх бере
З самого себе. Хоч воно й старе,
А в рідний край, як в юність давно, лине.

Дива Версалю, Лувра красота
Та й Ейфелева башта не поможе.
Воно, звичайно, гостеві негоже
В Парижі думать про свої міста,

Про Лохвицю, про Миргород, про Сквиру,
Про Голосівський веселий гай, —
Бульонський ліс, поете, споглядай,
Подібний і до раю, і до виру!

*) Там таки, стор. 89.

Тут люди приязні. Навкруг рясні
 Стоять сади, плятани і каштани,
 Та шелест верб у пам'яті не тане,
 Він ще чутніший тут, на чужині.

Ти груди краєш поглядом дитини,
 Печеш і мучиш, рідний краю мій,
 П'яниш, як жоден на землі напій...
 Тужу за вами, солов'ї України!

Почуттям ніжної любови до Батьківщини пройняті більшість віршів Рильського, особливо віршів воєнного періоду. Почуття і переживання поета вражають своєю багатогранністю. Тут і сум за рідними, зруйнованими ворогом містами й селами, і співчуття горю та стражданням поневолених братів, і жаль за пограбованими і потоптаними цінностями нашої культури. Підкреслюю — нашої, бо інакше не обурювалась би радянська критика: «... чому, змінюючи один одного, йдуть Володимир з хрестом, Богдан на коні, чому чути гудіння дзвонів, а навколо „море жупанів червоне кипить і грає”, чому „воля корогвами має”, чому є і Софія, і слава Ярослава, і ніж Залізняка, і „Золоті ворота”, і Дніпро-Славути, чому цикл збудований на основі використання образів і мотивів Шевченка, Лесі Українки, Гоголя:

Ти чуєш, батьку, як ступає
 Непереможна рать твоя,
 Як древній Хвастів посилає
 Полки Семена Палія? —

чому тільки історія і нема в циклі жодного танкіста чи автоматчика?»*)

Чому? Нам зрозуміло, чому. Немає сумніву, що зрозуміло це і Крижанівському, і його настирливі питання є нічим іншим, як звичайною собі реторикою...

В безсонну ніч поет розмовляє з пограбованою рідною землею, питає, що він мусить робити — тужити й плакати, чи збирати троянди і класти їй до ніг:

— А вона крізь ніч і крізь муку:
 — Ти не смієш тужити по мені,
 Настали своє серце і руку
 Задуши свої сльози дрібні.

(«Земле, доле моя»)

*) С. Крижанівський, там таки, стор. 91.

Це порада, яку дає поетові його земля. Тим часом тяжко дати якусь іншу пораду...

Закінчуючи цю коротку, на жаль, не докладну працю про великого майстра, я хотів би сказати тим, які з безпечної еміграційної, може синьої, а може й не синьої далечини, захотіли б непокликано судити поета за його вимушене служіння комуністичному режимові, що навіть у драконських радянських умовах він зробив для свого народу більше, ніж багато з нас в умовах вільного світу. Літературний і особистий приятель Рильського Юрій Клен, що завдяки щасливому збігові обставин зумів вирватися з комуністичного «раю» за кордон, з великим болем згадує про Рильського в поемі «Прокляті роки», питаючи:

Чия рука здавила спів у горлі,
Що він забув і клич, і клекіт орлій? —

і закликає не судити, а помолитися за тих українських письменників, що подібно Рильському змушені час-до-часу «виспічувати пекло, наче рай»:

Бо може жереб їх з усіх найгірший —
Вони вславляють тиск чужих долонь.
Насамоті ж їм груди дишуть ширше,
Як ніч обвіє пахощами скронь, —
Вони складають потай п'яні вірші,
Де плаче сонце... й кидають в огонь...

(«Прокляті роки»)

Ми згодні (як же!) з поетом, що земля наша «гремить піснями», що над нами «сяють кремлівські зорі», і ошчасливлює нас дружба з «рідною Москвою» — але чому лавреатові, орденоносцеві, академікові, загальноновизнаному всесоюзному поетові — невесело? Адже навколо — сонячне життя, стільки щастя і радості —

... А проте не хочу я брехати,
Що сьогодні весело мені, —

пише Рильський у одному з своїх недавніх віршів, признаючись, що йому не спиться.

Втрачені пригадуються друзі,
Цвіт одцвілий, промінь, що погас...
В ніч таку дозвольте двері тузі
Відчинити на короткий час.

Подруго несмілива, сідайте,
 Можете зо мною закурити...
 Але вранці уклонюсь вам, знайте,
 І — надовго!.. — Сядьте і мовчіть.

(29 вересня 1959)

Цю пораду — сісти й мовчати — Рильський, мабуть, не раз давав також собі самому, але — на щастя для літератури — так ніколи цієї поради й не здійснив. Розчарувавшись багато в чому, п'ючи отруйну «чашу мук», він проте ніколи не занедбував свого обов'язку у міру сил і владою обмежених спроможностей служити рідному краю:

Розчаруватись можна в друзі,
 І можна розлюбить жону,
 На голубому виднокрузі
 Згубити можна ціль ясну,
 Але піддам того нарузі,
 Прокльоном вічним прокляну,
 Хто рідний край у горі й тузі
 Забуде хоч на мить одну.

І в його поетичну осінь, мабуть, буде до речі пригадати написану ще в молоді роки ліричну, наскрізь оптимістичну поезію про осінь, про щедру осінь, що не тільки приносить людям свої плоди, але й збагачує їх мудрістю життєвих досвідів, умінням бачити явища й речі в їх кінцевому вияві:

Восени прилітають невідомі птиці,
 З дивним криком падають на ріку,
 І стрілець сам не знає: може то тільки сниться,
 Що весною він бачив саме таку.

Восени кожен день — якась відміна:
 То зів'яла стеблина, то зелений пожовк...
 Восени розумнішою стає людина
 І м'якшим — трави прим'ятої шовк.

Восени залягає риба в ковбанях,
 Щоб немудрі якісь бачить сни...
 Осінь, звісно, пора розмов останніх, —
 Але й сходить пшениця теж восени!

Оттава, травень 1962

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

БОГДАН ГАЛАЙЧУК: СПРАВА ДИПЛОМАТИЧНИХ ВЗАЄМИН УРСР

I

Притаманною рисою кожної емігрантської політики є її декларативність: емігрантські кола здебільша обмежуються декларуванням чи, точніше, нагадуванням своїх позицій супроти дійсності на поневоленій батьківщині. Роблять вони це чи то безпосередньо у формі позитивних заяв або протестів проти існуючого стану, чи то посередньо у формі демонстративних внесків, не зважаючи на те, чи такі внески мають якінебудь конкретні вигляди для їх реалізування (наприклад, вимога усунути з ОН представництво УРСР або вимога вивести радянські війська та провести вибори під контролем ОН).

Такому стилеві діяльності сприяє відома екзильна ментальність, але вирішальну роль грає тут екзильна дійсність, тобто вузько обмежені можливості. Рідко трапляється, щоб якийсь політичний захід емігрантського осередку міг мати вплив на дійсність, як, наприклад, умови, підписані під час першої світової війни в Пітсбурзі або на острові Корфу, які внесли на мапу Європи нові державні утворення — Чехо-Словацьку Республіку і Королівство Сербів, Хорватів та Словінців; або щоб акція, ведена з еміграції, мала хоч би якийсь менше спектакулярний (однак позитивний) наслідок у реальному тривимірному світі.

Як на подібну конкретну акцію, хоч не доведена до кінця, можна вказати на заходи щодо налагодження дипломатичних взаємин між УРСР і зовнішнім світом. Минуло понад десять років з того часу, як проєкт налагодження дипломатичних взаємин між Вашингтоном і Києвом переступив високі пороги конгресу США, виринув на цьому форумі втретє: висунений у 1953 році сенатором Смітом, у 1959 та 1963 — членом палати репрезентантів Фарбстайном.

«Які перспективи нової спроби? — питає М. Прокоп у ж. „Сучасність”, ч. 34, стор. 63-64. — Вони невеликі принаймні тепер... Окремих дипломатичних представництв УРСР не хочуть не тільки в Москві. Їх не хочуть деякі кола Вашингтону. Їх бояться також деякі українці на еміграції».

Очевидно, три згадані лінії опору, на які наражається справа, не лежать на тій самій площині. Здійснення ініціативи Лева Добрянського вимагає двох умов: а) уряд США формально має висунути

відповідну пропозицію, б) уряд СРСР має дозволити урядові УРСР таку пропозицію прийняти. За українськими чинниками — на рідних землях і на еміграції — залишається тільки можливість відповідно впливати на обидві сторони.

Коли мова про вплив на уряді Заходу в справі обміну дипломатичними представництвами з УРСР, то перед українськими політичними колами стоять два різні завдання — одне пропагандивне, друге інтелектуальне. З одного боку, ідеться про формування громадської думки української діаспори, в першу чергу в тих країнах, де ця діаспора вросла в місцевий ґрунт та має впливи. З другого — потрібно опрацювати аргументацію для Фарбстайна та політиків інших країн, які висунули б подібні пропозиції.

II

У своїх відповідях на стосовні питання редакції едмонтонського тижневика «Українські вісті» тодішній канадський прем'єр та голова консервативної партії Джон Діфенбекер і тодішній лідер ліберальної опозиції в парламенті Лестер Пірсон (теперішній прем'єр Канади) майже однозгідно заявили, що обмін амбасадорами з УРСР був би однозначний з визнанням більшовицького поневолення України. Така заява є тільки версією досить поширеного аргументу, що, мовляв, якщо міжнародна дієздатність УРСР та її наявність в ООН є «ділом Сталіна», то і кожний дальший крок у цьому напрямі відповідає цілям зовнішньої політики СРСР. Контраргумент не важко знайти. Згаданий уже М. Прокоп пише: «Аргумент, що це (дипломатичне визнання — Б. Г.) скріпило б у світі переконання, що УРСР чи БРСР — це справді незалежні держави, не витримує критики. Посли держав-сателітів СРСР сидять сьогодні майже в усіх столицях світу, але, хоч ці держави мають без порівняння більше свободи рухів, ніж УРСР, ніхто не вважає їх репрезентами волі польського, румунського чи угорського народів».

Той самий контраргумент розбиває також тезу про «визнання поневолення». Цю тезу не трактували, мабуть, серйозно обидва канадські політики, а тим менше їхні дорадники-експерти з оттавського міністерства закордонних справ. Останні тільки прикриваються аргументом, спрепарованим для української громадської думки на еміграції, маючи при цьому на увазі деякі її слабкі сторони, як емотивність, нездатність розрізняти між державою і режимом, між існуванням держави і її незалежністю. Тому на канадському терені існує вимога, щоб розвіяти цю димову заслону, нагадавши при цьому, що тамошні українці достатньо грамотні, щоб приймати таку аргументацію за добру монету, і що відмову від пропозиції обміну амбасадорами з УРСР вони записали б не на протирежимний, а радше на протиукраїнський рахунок. Відповідь повинна б вийти від кіл, які репрезентують громадську думку канадських громадян українського

походження. Питання форми такого з'ясування не висуває жадних складних інтелектуальних проблем змістового характеру; ідеться тільки про те, щоб українська громадськість у Канаді, зокрема преса, щільно та інтенсивно підтримала таку ініціативу.

Американська зовнішня політика великою мірою вільна від впливів т. зв. етнічних груп; про якийнебудь український вплив на неї немає і мови. Про проєкт Фарбстайна вирішать «чистокровні американці», не дивлячись на якісь неамериканські «задні колеса». Українські громадські кола можуть вплинути на саму справу, тільки подавши Фарбстайнові відповідну переконливу аргументацію. За основу для розроблення української аргументації може послужити опінія державного департаменту США на законопроєкт Сміта з 1953 року, де є дві категорії аргументів: політичні та фінансові і правові. Найсамперед спинимося на перших.

Неправові аргументи державного департаменту зводилися до того, що годі обтяжувати державний бюджет додатковими коштами для двох нових амбасад. Такий аргумент годі сьогодні серйозно трактувати тим більше, що за останнє десятиріччя збільшилася кількість американських дипломатичних представництв, зокрема в новопоставлених африканських державах. Також аргумент, що, мовляв, представництва УРСР та БРСР у Вашингтоні стануть дальшими новими центральними для комуністичних шпיוнажу і підривної роботи, не витримує критики, коли зважити, що такі представництва вже діють у Нью-Йорку, в ОН.

Справа в тому, чи, поперше, США справді зацікавлені в тому, щоб вислати свою амбасаду до Києва; а, подруге, якщо так, то чи диспонують вони засобами тиску, перед якими мусіла б поступитися Москва.

III

Умотивування («консідеранда») законопроєкту Фарбстайна пристосоване до теперішньої лінії американської законної політики. Тому там багато коекзистенціалістської термінології, з чого ще аж ніяк не виходить, щоб ця термінологія переконувала американські коекзистенціалістські кола. Чи радянська влада добачувала б у прийнятті Фарбстайнового законопроєкту дальший крок «на шляху до закріплення миру», можна було дуже легко перевірити шляхом зондажу в постійному представництві УРСР при ОН або просто таки у вашінгтонській амбасаді СРСР. Після появи статті Паламарчука в «Комуністі України» такий зондаж є зайвий.

Якщо згаданий законопроєкт може мати якінебудь вигляди на успіх, то хіба при підтримці «твердших кіл», які бажають більше підметної зовнішньої політики США і яких хвилює факт, що радянська дипломатія постійно має ініціативу в руках, а американська пасе задніх. І саме під цим кутом можна б обґрунтувати Фарбстай-

нову пропозицію: в ній немає ноток агресивності; вона прагне згідно з міжнародною справедливістю тільки до зрівноваження виявів міжнародної підметности двох радянських республік, які покищо відповідають виключно інтересам однієї сторони — тобто СРСР. Москва обмежує ці вияви підметности формами, які їй вигідні, і не дозволяє форми невідгідні.

Якщо мова про внутрішньополітичний аспект, то відомо, що Сталін аргументував у Ялті домагання членства УРСР в ОН, між іншим, також необхідністю відпружити незалежницький тиск з українського боку. Ще й сьогодні ця справа не втратила своєї актуальності, на що вказують згадана Паламарчукова стаття і пильне реєстрування зовнішньополітичної активності УРСР на сторінках української підрадянської преси.

А зовнішньополітичний аспект цього питання? В перші роки після війни, коли західні держави мали більшість у генеральній асамблеї ОН і коли з-поміж держав-сателітів СРСР належали туди тільки Польща, Чехо-Словаччина і Югославія (до схизми), наявність делегацій УРСР та БРСР мала досить практичну вартість. І то не так при голосуванні, як радше під час дебат: комуністичні промовці могли виступати частіше з трибуни ОН. Для цього очевидно вистачало єдиного вияву міжнародноправної підметности УРСР та БРСР — членства в ОН та в її спеціалізованих міжнародних організаціях. Але після прийняття до ОН решти держав-сателітів і після появи там неутралістської більшості в наслідок азійської та африканської емансипації два голоси в асамблеї ОН не мають уже великого значення. Зате УРСР та БРСР служать тепер як козир радянської політики на азійському та африканському континентах — як оптичний доказ, що в рамках т. зв. соціалістичної системи кожний неросійський народ може досягнути відповідного рівня економічного розвитку, за що він ніби не мусить платити державною окремішністю. Сьогодні представництво УРСР в Нью-Йорку служить, як зведений до найскромнішого мінімуму, зовнішній доказ збереження державної окремішности. Подібну роль відіграє київське міністерство закордонних справ, якщо мова йде про відвідини офіційних гостей на Україні.

Хоч окремі амбасади чи посольства УРСР, а то навіть і окремі консульства, були б допоміжні для цього діла, Москва відмовляється від цих додаткових засобів, бо за це довелось б платити непропорційну високу ціну — допущення рівнозначних чужих станиць на українську територію. Чужоземні відвідувачі, які коротко побувають на Україні, не створюють режимів ніяких труднощів, бо вони й так оглядають тільки згори передбачені місцевості. Зате не бажаною для Москви була б наявність постійних станиць. Москві залежить на тому, щоб ізолювати від зовнішнього світу поневолені нею неросійські республіки. Кремль не хоче толерувати чужих дипломатів у столицях цих республік і, щоб не творити прецеденту, не

допускає туди також і постійних дипломатичних представництв са-телітних держав.

США та їхні союзники мають повне право домагатися, щоб покінчити з цими однобічними привілеями Москви. Якщо ж СРСР має користі з міжнародноправної підметности УРСР та БРСР, то нехай він несе також і тягарі, тобто нехай толерує користі західніх держав у формі існування двох нових амбасад, а через них зв'язки з українцями та білорусами. Супроти цих користей існування двох дальших комуністичних дипломатичних представництв у Вашингтоні творило б непропорційно малу небезпеку. В Києві та Менську — а не у Вашингтоні, Лондоні чи Оттаві — дипломат є тим єдиним чужинцем, який може там побувати постійно і тримати зв'язок із своїм урядом, користаючися при цьому таємницею свого листування.

IV

Постає питання, якими засобами тиску могли б сьогодні диспону-вати США, щоб київський уряд (а радше московський) погодився на обмін дипломатичними представництвами. Лише після досліджен-ня цієї справи можна б укласти повний список потенційно допу-щенних засобів. Проаналізувавши та склясифікувавши їх, можна ствердити, які з них є справді практично можливі для застосування — при яких умовах, з якими виглядами на успіх, в теперішній чи в майбутній міжнародній ситуації. На цьому місці обмежимося тільки двома засобами, які можуть бути вжиті кожний окремо або обидва разом узяті: офіційний демарш і пропагандивна кампанія.

В своєму офіційному демарші західні держави могли б заявити, що «еклектичне користування» міжнародноправною підметністю УРСР порушує засаду рівноправности держав, і тому ці держави рі-шені не толерувати його далі та ставлять уряд УРСР перед диле-мою: а) або він прийме всі нормальні обов'язки, що випливають з міжнародноправної особовости УРСР як держави, в тому числі на-явність на своїй території чужих дипломатичних представництв, б) або уряд УРСР відмовиться від тих виявів міжнародноправної підметности, якими він тепер користується; якщо ні, то вони трактуватимуть представників УРСР в ОН «пер нон ест».

Маючи на увазі, що наявність чужих дипломатичних представ-ництв на Україні не бажана Москві і що діяльність УРСР на форумі ОН досить обмежена, існує можливість (небезпечна з погляду укра-їнського національного інтересу), що Кремль використав би цей пре-текст на те, щоб при такій дилемі УРСР вийшла з ОН або принаймні збойкотувала діяльність цієї міжнародної організації; при цьому були б голосні протести проти «імперіялістів», які «під фальшивим приводом відсутности безпосередніх дипломатичних відносин УРСР з зарубіжними країнами силкуються ущемити наше право на актив-

ну зовнішньополітичну діяльність» (Л. Х. Паламарчук у «Комуністі України», ч. 3 за 1963 рік, стор. 52).

Така небезпека подекуди зменшена обставиною, що вихід УРСР з ОН не збільшив би радянського кредиту в афро-азійському світі. Якщо УРСР служить радянській політиці в Африці та Азії як своєрідна пропагандивна вітрина, то для Кремлю було б дуже небажаним, щоб за цією вітриною негайно появилися докази радянсько-російського колоніалізму.

Дискусія про обмін дипломатичними представництвами з УРСР та БРСР не має характеру ні «неспровокованої агресії», ні образи на адресу тієї чи тієї «гіперсуверенної союзної республіки», а є тільки діловим обговоренням практичної спірної проблеми. Коли прем'єр однієї з держав ОПАП-у (Діфенбекер) кваліфікує стан у Східній Європі таким гострим окресленням, як «колоніалізм», то на це легко реагувати вибухом палкого гніву — з червикою чи без нього. Але годі так реагувати, коли якийсь чорношкірий джентлмен чемно та ділово запитає Паламарчука (або нового постійного представника УРСР в ОН, С. Т. Шевченка), чому УРСР «не потребує» двобічних дипломатичних взаємин. При відповідному аранжуванні така розмова з Паламарчуком на форумі ОН могла б для Москви стати дуже неприємною.

Радянська юридична наука опрацювала поняття суверенності, дбайливо викраєне на міру союзних республік. Цю доктрину докладно проаналізував В. Голуб («До питання про державно-правний статус УРСР», в-во «Перемога», Сан-Андрес 1958). Але радянська міра суверенності призначена для внутрішньосоюзного — подекуди також для внутрішньооблокового — вжитку. Бо, як це сконстатував німецький юрист-советознавець Райнгард Маврах, радянська юридична доктрина оперує двома різними критеріями суверенності: вона «ліберальна», якщо мова про «народні демократії» та союзні республіки, а ригористична щодо капіталістичних держав. Як зразок цього подвійного критерія можна навести дві опінії померлого проф. Крилова, що їх він виголосив у 1947 році з катедри гагської Академії міжнародного права: 1) Приналежність до СРСР не порушує суверенності союзних республік, бо їхня суверенність не була б гарантована, якби вона не могла опиратися на збройні сили та господарські засоби СРСР. 2) Рекомендації американських дипломатів по-важно обмежують суверенність Греції та Туреччини, свободу діяння урядів цих двох держав...

Коли де Голь, визнавши незалежність колишніх французьких колоній в Африці, запропонував їм господарську співпрацю на вільній договірній базі, Секу Туре та його «брати в Марксі» назвали це заміною давнього, відкритого колоніалізму «замаскованим неокolonіалізмом». Однак популяризуючи поняття «неокolonіалізм», абсолюенти Університету ім. Патріса Люмумби в Москві виплекали в

колах африканських політиків дуже тонке розрізнення між справжньою і уявною суверенністю, яке може тепер бумерангом повернутися до Москви.

*

Дебати на форумі ООН у справі дипломатичних взаємин УРСР могли б викликати також деякі небажані ремінісценції та аналогії. Наприклад, вони можуть нагадати одну дискусію, що мала місце на пленумі ООН у 1950 році, коли Франція руками «посталих берберійських племен» скинула з престолу неслухняного султана Марокко. Арабські дипломати вимагали тоді вислати до Марокко слідчої комісії ООН; французький делегат спротивився цьому, мовляв, це було б втручанням у внутрішні справи суверенного марокканського султанату. Коли араби заявили, що члени слідчої комісії говоритимуть виключно з сувереном цієї держави, тобто тільки з самим султаном, французький представник відповів, що це, на жаль, не можливо, бо «Його милість Султан» передав на основі договору з 1912 року «Його ексцеленції Президентові Франції» ведення зовнішніх справ Марокко. Або вживаючи Паламарчукової мови, «посли Франції в зарубіжних країнах — це також послы Марокко».

*

На пропагандивній площині справа дипломатичних взаємин УРСР та БРСР могла б бути доведена до відома не тільки афро-азійських політичних кіл, але також, і то в першу чергу, до відома українського та інших підрадянських народів. При цьому були б відповідні коментарі, з'ясування та висновки.

Наскільки така інформація була б немила з радянського погляду, можна уявити собі на основі тільки двох речень із згаданої статті Паламарчука в «Комуністі України», де він запобіжно дає відповідь (до речі, дуже непереконаливо) на того роду заходи: «І ніякі вигадки ворогів українського народу про „несуверенність“ України не можуть поставити під сумнів правомочність участі нашої республіки в ООН та інших міжнародних організаціях... Тим, хто під фальшивим приводом відсутності безпосередніх дипломатичних відносин УРСР з зарубіжними країнами силкується ущемити наше право на активну зовнішньополітичну діяльність, ми відповідаємо: послы СРСР у зарубіжних країнах — це також послы України» (стор. 52). Недолужність Паламарчукової відповіді дає уявлення, наскільки домагання двобічних дипломатичних взаємин УРСР важко відбити, наскільки ця справа шкідлива для радянсько-російської імперіяльної політики.

РІЧАРД ПАЙПС: СИЛИ НАЦІОНАЛІЗМУ

Був час — і не такий вже він давній, — коли саме твердження, що в Росії існує «національна проблема», викликало недовір'я. Таку реакцію виявляли як довоєнні емігранти, так і американці, які визнавалися на російських справах. Більшість російських емігрантів складалася з аристократів, урядовців і офіцерів, які з принципу заперечували існування цієї проблеми, або з міських інтелектуалів, які просто таки не мали до неї дотику. Вони знали про аграрну проблему, про конституційну проблему, навіть про єврейську проблему, але не знали, скажімо, про українську чи мусульманську національну проблему. Ці останні вони були схильні трактувати як фантоми, піднесені німецькими й австрійськими пропагандистами під час першої світової війни для послаблення і розчленування російської імперії.

На американське ставлення впливали і далі впливають міркування іншого роду. Поперше, існує наївний підхід, який спонукає до довірливого сприймання радянських тверджень, що скасування приватної власності на засоби виробництва і конституційна гарантія рівноправності фактично покінчили з національною дискримінацією і ворожнечею. Під таким мисленням криється багато некритичних і значною мірою фальшивих припущень щодо характеру націоналізму. Чи націоналізм є дійсно «функцією» політичної економії? Чи конституційні гарантії рівноправності забезпечують справжню рівноправність — в Росії не менше, як у Сполучених Штатах? І чи рівноправність, навіть коли її здійснити, може знеутралізувати націоналізм? Такі питання рідко коли ставлять ті, хто вірять у, так би сказати, маніпуляційну розв'язку національного питання.

Більш досвідчений і водночас більш розповсюджений погляд базується на більш чи менш свідомому зрівнянні американських і російських відносин у справі національних меншин. Цей погляд припускає, що в Росії, як і в США, повільна асиміляція меншостей є прогресивна і неминуча: прогресивна, бо простує до справжньої рівноправності; неминуча, бо підперта вищою культурою і більшою господарською силою. Переконливість цих міркувань ілюструє приклад видатного американського юриста, який був сильно вражений, коли довідався, відвідавши радянську школу, що тубільні діти нав-

Проф. Річард Пайпс (Richard Pipes) є одним з керівників Російського дослідного центру при Гарвардському університеті. Його наукові зацікавлення спрямовані головне на вивчення нової російської історії й національної проблеми в СРСР. Головні праці: «Утворення Радянського Союзу» (1954), «Мемуари Карамзіна про старовинну й модерну Росію» (1959), «Соціал-демократія і робітничий рух у Петербурзі 1885-97» (1963). Стаття Р. Пайпса «Сили націоналізму» («The forces of Nationalism»), що друкується тут у перекладі Марка Царинника, появилася в журналі «Problems of Communism» (ч. 1, 1964).

чаються в окремих школах, а не в російських. І ще свіжі в пам'яті спомини про порівняння України до Пенсільванії, грузинів до шотландців чи валлійців.

Сьогодні можна безпечно сказати, що такі погляди вже не панують або, принаймні, що вони не зустрічаються так часто, як це було десять років тому. Національну проблему в Радянському Союзі загалом вважають дійсною проблемою: вона існує. Але коли поглянути далі цього припущення, ще досі можна знайти дуже виразну нехіть визнати, що ця проблема справді важлива і тривала. Люди доброї віри вороже ставляться до націоналізму, бо він спричинив так багато кровопролиття, ненависти й інших виявів нераціональної поведінки. І тому що люди доброї волі, як і люди злої волі, часто дозволяють бажанням чи побоюванням перешкодити їх розсудливості, вони іноді вважають, що визнання реальності того, з чим вони не згодні, є рівнозначне з схваленням. Тому то вони схиляються до заперечення реальності того, чого вони не схвалюють. І так, хоч вони, може, і визнають, що національна проблема існує, вони хочуть вірити, що вона зникне.

НАЦІОНАЛІЗМ І МОДЕРНІЗАЦІЯ

Сильно вражає те, що в цьому відношенні погляди багатьох росіян і американців цілком збігаються. Можна почути дуже подібні відгукки на це питання від інтелектуалів у Москві чи Ленінграді і в Нью-Йорку чи Вашингтоні. Чому це так? Зовсім можливо, що тут діє основний фактор, який зв'яже американську і російську культури: нетерпимість до історичних коренів і їх легковаження. Всупереч усім їхнім відмінностям — а вони таки глибокі — американська і російська культури дуже недавні, бо витворилися в основному впродовж останніх 250 років, тобто в добу, коли головні інтелектуальні тенденції були антитрадиціоналістичні і наукові. Ці культури дивляться вперед, вони більше зацікавлені життям, що будується, ніж життям, яке успадкували. Обидві сильно перейняті духом майбутнього золотого віку. Американці і росіяни відреклися багатьох своїх традицій ради модернізації, і вони не схильні виявляти особливу пошану до традиціоналізму інших націй, особливо тоді, коли цей традиціоналізм діє всупереч вимогам модерного життя. Вони схиляються до заперечення націоналізму і пропагування асиміляції і, часом, до припущення, що бажане є неминучим.¹⁾

Якщо ми спробуємо об'єктивно подивитися на проблеми націона-

¹⁾ Цікавим є те, що, не зважаючи на свою пропагандивну користь, яку Радянський Союз дістав з дискримінації негрів у США, часто можна зустріти зневагу радянських громадян до цілого «негритянського питання». Багато росіян не мають співчуття ні до поганого економічного становища американського негра, що є менш прикре, ніж їхнє, ні до національних його аспірацій. У цьому відношенні російська толерантність до американської нетолерантності дорівнює байдужості деяких американців до російського знуцання над національними меншостями.

лізму і національності в сучасному світі, мусимо визнати, що вони ніяк не виявляють ознак того, щоб ставали менш пекучими або, тим більше, щоб вони зникали. До певної міри це дивоглядне тому, що націоналізм діє всупереч тим вимогам господарського розвитку, які так сильно впливають на сучасне життя. Безперечно, максимальне використання господарських багатств вимагає такого ступеня раціоналізації, який не терпить втручання традиціоналізму. Національні бар'єри треба повалити і землю треба вичистити від старої рослинності, яка часом розкішна, а часом лише неохайна і мертва, яку виплекали цілі сторіччя спонтанного культурного росту. Дисципліна годинника, техніка грошевої економіки і всі інші складні особливості модерного промислового життя не сумісні з національними традиціями, які переважно закорінені в сільсько-господарських чи торговельних звичаях. Ідеальним було б те економічне влаштування, в якому всі держави влилися б до одного світового союзу, а все людство стопилося б в одну націю.

Якщо по суті таке об'єднання не відбувається, це спричинене тим, що модернізація має свою зворотну сторону, яка зберігає і навіть посилює національні приналежності і відмінності. Це є соціальна сторона модернізації, яка виявляється у вирівнюванні класових різниць і втягненні цілого населення до національного життя. Раціональна організація життя вимагає трактувати все громадянство як один великий запас людської сили, отже, вимагає демократизації (в соціальному, не конечно політичному розумінні). Так масовим втягненням до національного життя до того часу ізольованих і пасивних груп процес модернізації мимоволі висуває націоналізм і національні відмінності, тому що національна свідомість найглибше закріплена якраз у тих групах. Один приклад: за часів найманських військ націоналізм не відігравав ролі у втриманні військового духу, але після введення модерних непрофесійних армій, він вже грає ролю. Масова освіта і грамотність також висувають національні відмінності введенням в установи місцевих мов, історій, літератур тощо. Висуває націоналізм інтелігенція, чия поява всюди супроводить знищення старої класово-стратифікованої соціальної структури.

Це посилення та послаблення націоналізму процесом модернізації є суттю «національної проблеми» наших днів. З одного боку, модернізація вимагає культурного вирівнювання; з другого — вона визволяє соціальні сили, які найменше здатні на таке вирівнювання. А тому що ця остання тенденція часто сильніша від першої, бо репрезентує реальні натиски, а не ідеальні міркування, націоналізм посувався вперед і, ймовірно, далі посуватиметься.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД І РАДЯНСЬКИЙ

Безжалісна асиміляція етнічних груп, які живуть у Сполучених Штатах, є безперечно унікальним випадком, який ані не позбавляє ці загальні зауваження сили, ані не має жадного стосунку до ситуа-

ції в Радянському Союзі. (Я лишаю на боці питання, чи американське населення дійсно таке асимільоване і культурно інтегроване, як це часто припускають). Яких дев'ять десятих американських громадян є нащадками імігрантів, які добровільно увірвали свої старі зв'язки і переселилися до США, щоб започаткувати нове життя. Щобільше, з огляду на те, що багато з них належало до непривілеюваних груп населення у своїх попередніх країнах, їхні зв'язки з своїми національними культурами були досить хиткі. В Америці відбулося масове зречення однієї національності ради нової.

Нічого подібного не сталося в Росії. Національні меншості тієї країни складаються головне з історичних народів, які попали під російське панування між XVI і XIX стол. Хоча деякі з тих національностей прийняли російську владу більш-менш добровільно, вони поступили так задля оборони від ворожих сусідів і зовсім не думали здавати право на самоуправу. Сьогодні кожна з них має свою інтелігенцію і своїх урядовців. Вони навчаються до великої міри рідними мовами. Вони живуть на своїх давніх землях, серед місцевостей і пам'ятників з сильними національними асоціаціями. Різниця між радянськими і американськими меншостями можна було б докладніше описати, але навряд чи це потрібно. Здається, вже зрозуміло, що ці дві ситуації фундаментально відмінні: в одній ми маємо справу з новою нацією, створеною добровільним багатонаціональним старанням; а в другій з звичайною імперією, в якій одна нація пригноблює багатьох. Можна доречно говорити про американську націю, бо самі мешканці США називають себе «американцями», але чи хтонебудь чув, щоб житель Радянського Союзу назвав свою національність «радянською»?

Одна причина того, що так важко збагнути національну проблему Радянського Союзу, є неясність щодо кількості національностей. Цифри 175,188 чи понад 200 «національностей», які часом подаються, призводять до помилок, бо плутають термін «національність» у розумінні етнографів і антропологів з цим терміном у розумінні істориків і політичних дослідників. Для перших кожна група, що виявляє певні спільні етнічні риси, може бути національністю — шістьсот тофаларів так само, як шість мільйонів узбеків. Для історика і політичного дослідника, однак, «національність», усі члени якої живуть в одному кавказькому аулі чи сибірському селищі, не являє жодного інтересу. У Радянському Союзі фактично є тільки кільканадцять національних груп, які мають значення для дослідника національного питання. Доля національних меншостей і національної проблеми залежить великою мірою від них, точніше — від їх уміння чи невміння протиставитися русифікації і розвинути життєздатні національні культури.

ПРОЦЕС АСИМІЛЯЦІЇ

Русифікація провадилася різноманітними способами. Деякі з них були грубі, деякі витончені. Найефективніші способи зв'язані з на-

півофіційним підвищенням росіян до становища провідної етнічної групи в Радянському Союзі. Цю політику, оформлену Сталіном, його наслідники не відкинули. У країні, де особисті взаємини грають таку важливу роль, заступаючи до певної міри слабо розвинену юридичну систему, така настанова володарів має безпосередній вплив на життя всіх громадян. Ця настанова означає передусім, що доступ до престижу, влади і матеріального добробуту вимагає засвоєння російської культури: у партії, армії і вищому науковому світі.

Про російську першість меншості довідуються від різних заходів, з яких можна згадати мовний (накинення кирилиці мохаммеданській меншості), історіографічний (наголошення прогресивної ролі завоювань царської Росії) і релігійний (гостріше переслідування інших віровизнань, крім православного). Що остаточною метою всіх цих заходів є русифікація етнічних груп, вияснено твердженням у новій партійній програмі, що «розгорнене комуністичне будівництво означає новий етап у розвитку національних відносин у СРСР, який характеризується дальшим зближенням націй і досягненням їх повної єдності». Можна сміливо припустити, що мова й культура евентуальної, цілком уніфікованої нації не буде комі-зирянською, чукотською чи навіть узбецькою.

Існує багато способів, якими можна досліджувати реакцію національних меншостей. Деякі з них кількісні, деякі ні. Корисні показники можна видобути з переписів населення, які подають дані про такі важливі справи, як міграція, плодючість, міжнаціональні одруження і мова. Відомості іншого роду, менше придатні на вимір, але такі ж важливі, можна знайти в літературних джерелах, етнографічних даних і політичних розвідках. Тільки зіставленням обох родів даних — кількісних і не кількісних — і розгляданням їх на тлі історії даного народу можна зробити наукові висновки про становище радянських меншин.²⁾

Видання радянським Центральним Статистичним Управлінням підсумку перепису населення 1959 року, хай цей том і не досконалий, дає можливість уперше за чверть сторіччя дослідити статистику, яка стосується меншостей.³⁾ Дані, що цей том подає, коли їх зіставити з даними з перепису 1926 року, дають повніший образ тенденцій розвитку окремих національностей, ніж ми дотепер мали. Найважли-

²⁾ Автор намагався застосувати обидві методи до Центральної Азії та Закавказзя у таких статтях: „Muslims of Soviet Central Asia: Trends and Prospects“, *Middle East Journal*, Nos 2 & 3, 1955 і „Demographic and Ethnographic Changes in Transcaucasia, 1897-1956“. *Ibid.*, Winter, 1959.

³⁾ Центральное статистическое управление при Совете Министров СССР (Сводный том), Москва, 1962, стор. 184-243. Дані з перепису населення 1926 витягнені головне з праці: F. Lorimer, *The Population of the Soviet Union: History and Prospects*, Geneva, 1946, і доповнені працею: Richard Pipes, *Formation of the Soviet Union*, Cambridge, Harvard University Press, 1954, 289-90.

віші дані є ті, що показують чорним на білому, що саме відбулось у мовних звичаях меншостей. Розглядаючи ці цифри, мусимо пам'ятати, що міжпереписний період (1926-1959) збігся з найсильнішою спробою русифікації в модерній російській історії. Те, що маємо тепер, є, так би мовити, плодом тієї гігантської і безпощадної спроби. І що ми знаходимо?

МОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У 1926 році росіяни становили 54% всього населення СРСР за національністю, але 58,5% за мовою. Іншими словами, у 1926 році 4,5% усього населення були мовно зрусифіковані. У 1959 році відповідні цифри були 54,5% і 59,3%, що дає 4,8% мовно зрусифікованих. Чистий прибуток 0,3%⁴ відповідає приблизно 600 000 громадян. Та навіть цей дрібний прибуток зникає, коли ми пригадаємо, що в цьому часі нацисти замордували на радянських територіях яких два мільйони євреїв, які розмовляли мовою ідиш, і тим зменшили число єврейських громадян СРСР, які вважають мову ідиш рідною, від 1,8 млн (1926) до менш півмільйона (1959). Тимто пропорція мовно зрусифікованих неросіян фактично зменшилася. В абсолютних цифрах, очевидно, число громадян, що розмовляють своєю національною мовою, зросло набагато більше, ніж число тих, що покинули свою рідну мову на користь російської. Хоча число радянських громадян, які мовно асимілювалися, збільшилося від 6,5 мільйонів (1926) до 10 мільйонів (1956), число тих, які тримаються своєї мови, збільшилось за той же час від 60 до 85 мільйонів.

Такий наслідок у загальному вигляді тридцяти років русифікації, стосованої всіма засобами тоталітарної держави. Та коли ми подивимось глибше в статистичний матеріал і розкладемо цифри загальної мовної асиміляції на цифри для кожної національної групи і для різних вікових груп, знайдемо ще більш разючі факти.

Мовна асиміляція відбувалась і далі відбувається найшвидше в тих етнічних групах, що стоять на високому культурному рівні, але їх історичні корені — і часто етнічні центри — знаходяться поза Радянським Союзом. До цієї категорії належать перш за все європейці — поляки, німці, чи греки, — від чверти до половини яких мовно зденаціоналізувалося. До неї належать також групи давніх східних культур — корейці, китайці і перси. У всіх цих групах мовна русифікація посувається швидким темпом.⁴) Причину цього легко зрозу-

⁴) Проте, не можна припускати, що вся мовна денационалізація йде на користь русифікації. Між радянськими поляками, наприклад, більш ніж половина (756 000) відреклася польської мови, але з цієї групи дві третини обрали українську чи білоруську мови і тільки одна третина російську. (Безперечно, багато з цих поляків відреклись своєї мови з політичних причин). З башкірів 377 000 відреклись своєї мови, але 350 000 з них засвоїли татарську. З 94 000 мовно денационалізованих узбеків кількість, що оголосила тажикську мову рідною, удвічі більша кількості, що обрала російську.

міти. У Радянському Союзі члени цих національностей вважають себе відокремленими частками своїх націй і не бачать потреби національного самозбереження. З певними змінами, це стосується і євреїв, чотири п'ятих яких визнають російську мову рідною — у всякому разі для перепису. Понад чверть усіх зрусифікованих неросіян належать до цієї категорії.

Національності з середнім «русифікаційним показником» також можна поділити на дві групи. До першої входять дві найбільші меншості — українці й білоруси, — які пов'язані з росіянами походженням і культурою. Якщо ми порівняємо мовні дані для цих двох національностей з переписів 1926 і 1959 років, то побачимо, що число тих, які вважають українську й білоруську мови рідною, фактично збільшилося. У 1926 році 87,1% українців розмовляли українською мовою; у 1959 — 87,7%. Щодо білорусів збільшення ще більш значне: від 71,9% до 84,2%. Дані за віком до того ж показують, що українці й білоруси нижче двадцяти років (тобто ті, що здобули освіту в період між кінцем війни і смертю Сталіна) лояльніші до своїх мов, ніж люди середнього віку (які здобули освіту в двадцятих і тридцятих роках). Це свідчить, що немає зростаючої денационалізації молоді.

Друга група в цій категорії складається з національностей, що населяють волго-уральський район, і включає тюркських мохаммедан (татари й башкири) і фінських християн (мордвини, чуваші і т. д.). Ці національності під російським пануванням уже кілька сторіч. Властиво, вони були першими меншостями, яких росіяни завоювали ще в XVI і XVII ст. Тепер вони перебувають серед російського населення, відокремлені від головної групи своїх тюркських і фінських братів, і тому з трудністю зберігають свою індивідуальність. Між ними число тих, які переходять на російську мову, зростає, але не трагічно (татарськомовних татар зменшилося з 98,9% до 92%, чуваськомовних чувашів від 97,7% до 90%, мордвинів найбільше — від 94% до 78%).

Звертаючися до меншостей, які живуть на прикордонних територіях і мають відмінні культури й історичні корені на своїх теперішніх територіях, побачимо, що русифікація серед них посунулася дуже мало, а то навіть подалася назад. Тюркські жителі, які становлять після українців найбільший меншостевий бльок, виявляють подивудігну лояльність до своїх мов. За винятком волзьких татар, яких ми вище згадали, вони додержуються своїх мов на 97% і 99%. У деяких випадках (азерські тюрки і туркмени) відсоток тих, що говорять рідною мовою дещо підвищився від 1926 року; в інших (казахи й киргизи) трохи знизився, але назагал немає мовної асиміляції. Подібна ситуація на Кавказі. Відсоток грузинів, які вважають грузинську мову рідною, підвищився від 96,5% (1926) до 98,6% (1959). Це стосується й азерських тюрків (від 93,8% у 1926 до 97,6% у 1959). Вірмени, проте, поволі русифікуються, хоч більш ніж прав-

доподібно, що зниження відсотка тих, які вважають вірменську мову рідною (від 92,4% до 89,9%), сталося між вірменами, які живуть поза вірменською республікою. Між балтицькими народами відсоток тих, які додержуються рідних мов, коливається між 95% і 97%.

ВИСНОВКИ НА МАЙБУТНЄ

Головний висновок з цієї статистики можна сформулювати так: як на територіях, населених головне росіянами (РСФРР), так і на територіях, населених переважно більшими національними меншостями, різниці між росіянами й іншими національностями в мовній ділянці стають гостріші й чіткіші. Росіяни, так як і національні меншості, здобувають мовну гегемонію в тих місцевостях, де вони мають кількісну й адміністративну перевагу. Те, що відбувається в Радянському Союзі, можна назвати процесом формування модерних націй. Менші національності поволі піддаються і впливаються або до російської етнічної групи, або до етнічних груп, мова і культура яких найбільше зближена з їхньою. Головні національності, проте, до яких треба зарахувати українців, грузинів і тюркські народи Центральної Азії, стають більш суцільними.

Мова, очевидно, є тільки одним критерієм національної життєздатності і не можна базувати цілу оцінку на мовному розвитку. Але це дуже важливий критерій. Перехід від однієї мови до другої є, можливо, найдраматичнішим виявом зміни національної приналежності. Факт, що це не відбувається у головних периферійних національностях, дозволяє аргументувати, що в дискусії про долю радянських національностей переглянути свій погляд мусять ті, хто передбачає їх неминучий розклад у єдиній радянській національності.

Практичні висновки, підказані цими даними, стосуються не тільки Радянського Союзу, а й усіх країн, де народжується почуття національної приналежності і де одночасно постає гін до модернізації. Важко уявити, як можна примирити ті суперечні тенденції, які існують у модернізації, що про них згадано вище, без встановлення незалежних національних держав. Тільки національна держава постає в своїх кордонах відтулини для господарської раціоналізації, від якої залежить матеріальний добробут і сила, і для національних сантиментів і лояльностей, які та раціоналізація викликає. Такий був досвід Західної Європи і всіх великих багатонаціональних держав та імперій. У Росії розклад імперії майже відбувся під час революції та громадянської війни. Його уникнено частинно збройною силою, а частинно створенням нової політичної системи, яка сполучила зовнішню децентралізацію з безприкладною внутрішньою централізацією. Але з погляду історії немає причин припускати, що ця розв'язка не була тільки тимчасова.

(З а к і н ч е н н я)

Що ж стосується другої визначної суми надходжень до українського бюджету — відраховань від зисків промисловости, то вона також приходить у висліді так зв. «перерозподілу додаткового продукту». Одержані зиски з підприємств республіканського підпорядкування поділяються на три нерівні частини; одна з них залишається в самому закладі до його власної диспозиції (житлове будівництво, премії тощо), 20% відбирає Москва, решта йде до українського бюджету. У 1962 році з цієї категорії надходжень Москві було передано 626,5 млн карб., а за згадану вище п'ятирічку — 2 452,9 млн карб. Промислові заклади союзного підпорядкування весь свій зиск, за винятком того, що залишається в самому закладі, передають Москві. У 1961 році це складало 124,3 млн карб.

Але на цьому участь промисловости в перерозподілі коштів не кінчається. Як уже зазначалося, на промислову продукцію, споживачем якої є сама держава, ціни встановлюються на рівні, близькому до собівартости, а іноді навіть нижче собівартости. Так, на Україні «збитковість у вугільній промисловості в останні роки становить 18% від собівартости, а в залізрудній — 12,5%» (стор. 209). Зрозуміло, що на цьому виграє той, хто використовує те і друге як матеріали виробництва. В якійсь частині це промислові заклади самої України, і тут втрати одних галузей промисловости перекриваються користями в інших. Але Україна є одним з найбільших постачальників вугілля, чорних металів та ін. Тільки в один Центральний район Росії надходить 20% всього вугілля, що видобувається в Донбасі. В цих випадках користь від занижених цін на українську продукцію припадає споживачеві. Окрім того, великим споживачем вугілля є залізниця, в тому числі й українські. Для останніх, як і для всіх, це в значній мірі спричиняється до високої рентабельности. У 1961 році вона становила 47% від собівартости. Але всі види транспорту, за винятком місцевого, належать до установ союзного підпорядкування, і тому ця рентабельність йде на користь знову ж Москви. Промислові ж збитки доводиться перекривати українським бюджетом. У 1962 році на покриття цих збитків треба було 520,6 млн карб. (стор. 279). Щодо перерозподілу по інших категоріях бюджетових надходжень, то від 1959 року кількість їх значно скорочена.

Надходження прибуткового податку з колгоспів, лісового доходу, сільсько-господарського податку, податку з одиноких і малосімейних повністю спрямовуються в український бюджет, а прибутковий податок з населення поділяється нарівно. Для 1962 року це дало обом бюджетам по 382,9 млн карб. Так само поділяються і приріст вкладів в ощадні каси (приріст зараховується до бюджету) та державні позики, розміщені серед населення. Ці надходження незначні, бо пляни не виконуються: приріст вкладів у 1958 році при пляні в 271 млн карб. дав лише 98 млн, в 1961 — 117 млн, при значно скороченому пляні. Плян же розміщення державних позик у 1961 році був виконаний лише на 22% (стор. 147). У 1961 році це дало обом бюджетам з першого по 59,5 млн карб. і з другого лише по 10,2 млн карб.

Хоч два останні джерела надходжень не стосуються «додаткового продукту» та його перерозподілу, але їх треба було навести, бо через бюджети провадяться не однобічні, а обопільні розчислення. До того типу джерел треба віднести і кошти соціального забезпечення. Бюджет його складає Всесоюзна Центральна Рада Професійних Спілок, і він входить у союзний бюджет. Кожний рік вплати профспілкам соціального забезпечення набагато перевищують їх витрати на цю ціль, а вся решта іде Москві. У 1961 році надходження обчислювалося в 740,6 млн карб., а витрати становили 505,5 млн; надвишка в 235 млн пішла Москві. За 4 роки від 1958 року Україна віддала 850 млн карб. (стор. 166).

Для скорочення не будемо зупинятися на банковому кредитуванні, хоч воно виконує поважну роллю не тільки в розподілі, а й у творенні національного доходу. Відзначимо лише, що заборгованість України не перевищує 15% загальної суми банкових кредитів, тобто нижче, ніж будь-який показник її питомої ваги в Союзі. Немає також особливої потреби говорити про надходження коштів від т. зв. платних послуг, як доходи установ зв'язку, винайму житлових приміщень, місцевого транспорту, комунальних послуг і т. п., та доходу сума цих доходів досягла з тому ж 1961 році поважної висоти в дів установ і організацій побутового обслуговування, хоч загальна сума цих доходів досягла в тому ж 1961 році поважної висоти в 1 857 млн карб., частина якої увійшла в національний дохід. Перерозподіл цих надходжень, якщо і відбувається, то здебільшого в межах самої республіки. Але на одному з цих надходжень треба зупинитися, хоч це й виходить за межі теми, що тут обговорюється, — це бруто надходжень установ побутового обслуговування. У 1961 році їх було на суму 196 млн карб. Пересічно на одного мешканця України це дає менше 5 карб. на рік. І це на все: на користування лазнями, пральнями, на ремонтування взуття, одягу, на перукарні й багато інших потреб того роду. Сума так жахливо мала, що навіть автори книги не наслідились обійти мовчанкою її скандальної мізерності. А це ж дуже промовистий показник рівня життя.

Досі ми в розподілі національного доходу та «додаткового продукту» зупинялися головне на втратах України на користь Москви. Алеж ці кошти йшли до союзного бюджету, що має не тільки надходження, а й видатки. Видатки йдуть або на заходи загальносоюзного значення, як оборона, утримання союзного державного апарату тощо, або на інші цілі на теренах республік, в тому числі й України, бож немає окремого союзного терену. Отже не можна говорити лише про вилучення з України. Треба ці вилучення зіставити з тим, що знову повертається на Україну або покриває її конечні потреби.

Але коли мова йде про оборону, то, не заперечуючи конечности задоволення цієї потреби, не можна проминати таку справу, як розмір і характер видатків на неї. Щодо розміру, то ніде і ніколи не подавано суми військових витрат, що має покриватися коштом України. Автори книги без будь-яких пояснень подають 8%, що для 1961 року означало суму коло одного мільярда карб. Але чи дійсно в оборонних інтересах України як держави витрачалася ця сума? Величезні кошти з неї йшли на виготовлення, наприклад, далекосяжних нуклеарних ракет, тобто на зброю в імперіялістичних цілях Росії, не потрібну Україні. Або не менших, напевно, коштів потребують космічні льоти. При всьому науковому й іншому значенні їх, хіба можна припустити, щоб Україна, якщо б вона диспонувала власними коштами в інтересах свого народу, визнала ці витрати за конечні в той час, коли її громадянин не має й 5 карб. на рік, щоб полатати взуття, помитися в лазні і т. п. Отже не можна сказати, що кошти, які йдуть з України в Москву на оборонні заходи, витрачаються дійсно на потреби України. В значній мірі Москва використовує їх в своїх імперіялістичних інтересах, не тільки чужих, а й шкідливих для України. А тому і витрати союзного бюджету в цій частині не можна вважати в цілості поверненням Україні її вplat.

Щодо інших витрат союзного бюджету, то автори книги кажуть: «Вклад грошових ресурсів тієї або іншої союзної республіки в союзний бюджет встановити неважко. Значно важче визначити обсяг ресурсів, одержаних з союзного бюджету. Важче тому, що тепер статистичні і фінансові органи не розробляють і не узагальнюють відповідні показники про використання коштів союзного бюджету в розрізі союзних республік. Тому виникає необхідність визначити частку коштів союзного бюджету, яка використовується для Української РСР шляхом відповідних розрахунків. Цілком розуміючи умовність подібного роду розрахунків, їх сутубо орієнтовний характер, ми, однак, не можемо обійтися без них при відсутності необхідних статистичних даних» (стор. 149). Отже й тут ще дуже далеко до точного обчислення розподілу національного доходу. Але скористуємося з отих «сутубо орієнтовних» даних. На стор. 151 подається така таблиця:

Баланс взаємовідносин Української РСР з союзним бюджетом
(в мільйонах карб.)

Передано союзному бюджетові відрахувань від надходжень

Роки	Податок з обігу	20% від прибут. підприємств рад- нагоспів	Прибутки підприємств союзного підпорядкування	Доходи транспорту (заліз., морсь., повітр.)	Податків з населення	Державні позики	Приріст вкладів в ощадні каси	Інші	Разом	Частка витрат союзного бюд- жету, що припадає на УРСР	Сальдо взаємовіднос. УРСР з союзним бюджетом (+, —)
1959	3634,2	394,7	102,4	н/від.	353,6	13,5	113,6	197,1	4809,1	922,4	+3886,7
1960	3932,6	548,9	124,3	н/від.	371,2	4,8	87,0	220,0	5288,8	1113,0	+4175,8
1961	3651,4	582,8	н/від.	н/від.	387,8	2,3	58,8	233,7	4916,0	1252,0	+3664,8

Баланс, як бачимо, не охоплює всіх внесків до союзного бюджету. Бракує поважної суми надходжень від транспорту. Немає і прибутків промислових закладів союзного підпорядкування за 1961 рік: Україна виявилася неспроможною чи не мала права довідатися про прибутки її ж закладів, але під московським керівництвом.

Але й попри те розміри переplat України, не перекритих зворотними асигнуваннями з союзного бюджету, сягають дуже великих сум. Лише за 3 роки вона передала Москві без компенсації 11 727,3 млн карб. За той же час за її бюджетом витрачено 22 161,1 млн карб. Отже Україна за своїм призначенням і у власних інтересах, та й то під контролем Москви, змогла витратити неповних дві третини ресурсів, що мала на той час. Третина ж пішла Москві. Але й до тих сум, що поверталися Україні з союзного бюджету треба зробити кілька роз'яснень. Переважну частину їх складають асигнування на «народне господарство», тобто на підсилення основних і обігових коштів господарських закладів, але лише союзного підпорядкування, та на створення нових, теж союзного підпорядкування. Має з того користь Україна? Незаперечно, так, бо ці заклади споживають українську сировину і дають працю українському населенню. Промислових же зисків Україна з того не має, бо їх цілістю відбирає Москва.

Але головне не в цьому: з загальної суми коштів, призначених на «народне господарство», Москва відбирає для союзного бюджету неспівмірно велику частину в порівнянні з тим, що йде до республіканських бюджетів, особливо для України. У висліді того приходиться не гармонійний, не відповідний дійсним інтересам України розвиток промисловости. Одні види її, більш потрібні Москві і перебрані нею на себе, розбудовуються в швидких темпах, натомість інші, і серед них такі, які могли б краще зміцнити економіку України, розвиваються мляво або й зовсім не розвиваються. Україна, наприклад, і досі не може позбутися болючого відставання своєї легкої промисловости, що постало ще віддавна у висліді її колоніального становища. Росія залишається і дотепер монополістом у виробі продукції легкої промисловости, а Україна є лише ринком для розміщення тієї продукції. Наведена вище таблиця заводу і вивозу з України достатньо це ілюструє: в завозі на Україну нехарчові товари склали 87%, а харчові — 13%, а у вивозі відповідно 15% і 85%.

Але й з тих коштів, що йшли до республіканського бюджету на «народне господарство», переважна частина припадала на ті галузі, в яких Москва була заінтересована більше. Так, за п'ятирічку 1957-61 роки капіталонагромадження в промисловості України склали (табл. на 263 стор.):

Галузі промисловости	Нагромадження в млн карб.	Середньорічний приріст в млн карб.
Чорна металургія	1 891,9	378,4
Паливна промисловість	1 222,7	244,5
Енергетична	670,3	134,1
Машинобудівна та металообробна	974,9	195,0
Хемічна	355,4	71,1
Промисловість буд. матеріал.	396,8	79,4
Лісова, паперова і деревообробна	217,3	43,5
Легка	175,3	35,1
Харчова	1 003,5	200,7
Інші галузі	454,5	90,9
Разом	7 362,6	1 472,7

На легку промисловість, якої так гостро потребує Україна, з півтора мільярдних щорічних витрат припадає лише 35 млн., або 2,4%.

В гіршому становищі перебувають господарські заклади республіканського підпорядкування в порівнянні з союзними і в справі відновлення наявних капіталів, тобто їх амортизації. Переоцінка основних фондів за станом на 1960 рік показала, що відновлювана вартість їх вища від первісної на 11%, але в цьому числі по закладах, підпорядкованих Союзу, вища на 32%, а Україні тільки на 8%. При дальшій аналізі виявляється, що ці 8% створюються головне ко-

пштом сільського господарства, і то колгоспного. Що ж до підприємств, підпорядкованих Раді Міністрів УРСР, то відновлена вартість нижча первісної на 1,1%, з них у промисловості на 1%, у будівництві — на 10,6%, на транспорті — на 3,8%. В сільському ж господарстві вища на 10%, у торгівлі і громадському харчуванні на 5,5% (стор. 261).

Як бачимо, проблему національного доходу не можна обмежувати тільки обчисленням, розподілом та перерозподілом його. При цьому неминуче заторкуються і справи використання його навіть в тій частині, яка нібито призначається до диспозиції національній республіці. І тут він у значній мірі служить не власним, а стороннім інтересам. Тому він не заслуговує на назву національного, а скорше територіяльного доходу «єдиної держави», як це підкреслювалося в останньому бюджетовому законі СРСР.

На коштах, які при перерозподілі згаданого «додаткового продукту» припадають не виробничому секторові (освіта, охорона здоров'я, тощо), можна не зупинятися, бо майже в цілості ці кошти знаходять своє відображення в щорічних бюджетах. Поза ними залишаються лише ті кошти, які на ті ж цілі витрачають промислові заклади з власних прибутків. За рахунок цього установи невиробничого сектора перекривають як свої операційні витрати, так і збільшення основних фондів. Останніх за баянсовою оцінкою на початок 1962 року нараховувалося по бюджетових установах 3 062,1 млн карб. і по небюджетових 66,3 млн при середньорічному поповненні перших на суму 345 млн і других — 8 млн.

В цілому на соціально-культурні заходи витрачається майже половина бюджету, що для наведеного тут року складало понад 3,5 мільярди карб.

У навітлюваній проблемі національного доходу цим можна було б обмежитися, але тут у авторів постає теоретична плутанина, ясно, не з їхньої власної волі, а з наказу Москви. Вона, щоб бодай частинно зменшити величезну різницю в оплаті праці в СРСР в порівнянні, скажемо, з США, витрати на соціально-культурні заходи додає вже кілька останніх років до фонду заробітної платні, щоб збільшити тим самим пересічну суму заробітку на одного працюючого. Але тоді постає питання, чому ж ці суми мають належати до «додаткового продукту», а не до «обов'язкового», як при заробітній платні робітників виробничого сектора. А тоді все наведене про розподіл національного доходу потребувало б досить поважних виправлень.

Про перерозподіл «додаткового продукту», створеного в сільському господарстві, фактично немає що сказати, бо тут це поняття позбавлене і того умовного змісту, що в промисловості. Відчують це напевно і самі автори книги, і тому майже в цілості проминають це питання. Та й справді, про який «додатковий продукт» може йти

мова, коли не можна встановити собівартости, бо відсутня головна складова частина її: точний вимір заробітної платні. Над розв'язкою питання собівартости вже кілька років працюють економісти і безслідно, поки існує трудовень. Які економічні категорії, — «необхідний чи додатковий продукт», — можуть бути там, де сам гуртовий продукт розподіляється за законом встановленими нормами? І який реальний зміст можна вкласти в поняття «необхідного продукту», тобто того, що має забезпечити життя і дальшу працю робітника, коли за даними самих авторів книги грошева оплата в колгоспах України в 1961 році складала 186 карб. на один пересічний двір? А на колгоспний двір припадає два дорослих робітники, отже на кожного менше 100 карб. за цілий рік. Натуральна оплата мало що виправляє в цьому. На останньому лютневому пленумі ЦК компартії академік Арзуманьян, директор Інституту Світової Економіки, казав, що пересічний заробіток у колгоспі 500 карб. за рік на двір, тобто 250 карб. на робітника, — це майже вдвічі менше від встановленого в Союзі прожиткового мінімуму, навіть менше від найнижчого рівня пенсії. І при такому становищі розглядати зріст основних фондів у колгоспах, як перерозподіл «додаткового продукту», як це роблять автори книги, виглядає якимсь дивацтвом.

А зріст цих фондів за роки 1958-61 виявився в поважній сумі 2 839,1 млн карб., з яких 1 945,6 млн припадає на виробничі фонди, 148,6 млн на невиробничі і 744,9 млн на худобу. Поверх цього з тих же джерел створено 118,7 млн основних фондів в міжколгоспних організаціях. При всьому цьому треба ще пам'ятати, що наведені дані щодо національного доходу і його розподілу як в їх кількісному вимірі, так і в визначенні їх економічної природи, набагато викривлені діючою системою ціноутворення. Вже наводилося, що в деяких галузях промисловости, і то в таких важливих, як вугільна і залізорудна, ціни свідомо встановлені на рівні, нижчому собівартости. Але й усі інші галузі в цьому відношенні треба поділяти на два відмінних підрозділи: перший, що виробляє знаряддя та засоби виробництва, і другий — продукти споживання. Те, що в першому ціна встановлюється на рівні собівартости з незначним промисловим зиском, зовсім не означає, що тут не створюється «додатковий продукт». Він лише не знаходить свого виразу в грошовій оцінці і реалізується в натурально-речевій формі. Національний дохід на цьому нічого не втрачає, якщо це відбувається в межах одного національного організму, бо продавцем і відборцем продукції є держава. Переміщення ж продукції по знижених цінах в інший національний терен веде до втрати частини національного доходу на користь країни-відборця. Ці втрати не компенсуються й тоді, коли здешевлена продукція попадає до галузей промисловости другого підрозділу, що виготовляє продукти особистого споживання, та в формі готового продукту повертається до країни-постачальника. Хоч одержання по зниженій ціні засобів чи матеріалів виробництва знижує собівартість продукції

таж само й у промисловості цього другого підрозділу, але це не відбивається на ціні її продукції. Подається такий приклад: в продажній ціні холодильника ЗІЛ собівартість складає 38,7%, промисловий зиск — 16,1%, націнка гуртторгу — 1,8%, «податок з обігу» — 39,2%, націнка на користь установ роздрібно́ї торгівлі — 4,2%. Отже стосовно до собівартости промисловий прибуток складає 41,6%, «податок з обігу» — 101,3% і торговельні націнки — 15,5%. Разом — 158,4% до собівартости. А це ж те, що, за означенням авторів книги, мало б творити «додатковий продукт», який треба зіставляти не з цілою собівартістю, а тільки з виплаченою заробітною платнею, якої, на жаль, тут не подано. Але й без того ясно, що в зіставленні з оплаченою працею цей відсоток треба збільшити в кілька разів. Отже це не «додатковий продукт», це не вартість, створена в виробничому процесі, це монопольна ціна, по якій продавець може продати. Знижена ціна сталевона прокату, що іде на виготовлення цих холодильників, на продажну їх ціну визначального впливу не має.

Це змушені були визнати і автори книги: «Відхилення ціни від вартости означає, що виражена в грошах величина вартости додаткового продукту, вміщеного в ціні товару, не відповідає дійсним розмірам додаткового продукту, створеного в галузях виробництва цих товарів... В наслідок цього рух ціни певною мірою може набирати деякої самостійности по відношенню до руху вартости, тобто ціна може відхилитися від неї» (стор. 195).

Від цього найбільше терпить Україна як країна переважно важкої індустрії і майже повністю позбавлена легкої. Її продукцію відбирають у неї по цінах, нижчих собівартости, а ідуть до неї товари по цінах, вищих собівартости. «Перевага обсягу виробництва галузей важкої індустрії району над галузями легкої індустрії призводить до зменшення реалізованого національного доходу, порівняно з створеним. Перевага у виробництві галузей легкої індустрії впливає в зворотному напрямі» (стор. 204).

За власною методою, підкреслюючи її неточність, автори подають вислід втрат з вивозу продукції першого підрозділу і додаткових зисків від вивозу продукції другого підрозділу, тобто головне важкої і легкої індустрії. «Склавши результати обчислень в грошовому виразі по обох підрозділах, одержимо величину частини національного доходу, створеної в промисловому виробництві республіки, яка при реалізації переміщується під впливом відхилення цін від вартости. Питома вага цієї частини в реалізованому національному доході Української РСР у 1960 році становила 23%» (стор. 207).

Але на цій великій втраті справа не обмежується. Україна разом з цим є країною, з якої масово вивозиться продукція сільського господарства. Доводиться й тут визнати, що «при реалізації продукції колгоспів, частина новоствореної ними вартости через закупочні ціни

перерозподіляється на користь держави». Частково це компенсується зниженими цінами на сільсько-господарські машини, а все ж «кінцеве сальдо перерозподілу національного доходу по колгоспному сектору через механізм цін складається на користь держави» (стор. 204).

Але якої держави? Сільсько-господарську продукцію можна поділити на дві категорії: першу, в ціну якої входять «податок з обігу», і другу — звільнену від нього. При реалізації продукції першої категорії на власному терені Україна хоч і одержує той надприбуток від націнки податку, але, як уже зазначалося, три чверті його передає Москві. Що ж до продукції другої категорії, то дійсно з того користується міське населення, але коштом втрат селянства. Отже в цілому це перерозподіл, а не користь. Інакше стоїть справа з тією продукцією, що вивозиться за межі України. Москва не лише відбирає собі той надприбуток, а й міське населення Росії користується з того, але вже коштом українського, а не свого селянства. Отже Україна тільки втрачає на цьому.

На цьому навітлення того, що подано в названій монографії про національний дохід України та його розподіл і перерозподіл, можна б скінчити і перейти до кінцевого питання: до народногосподарського балансу України. Але виявляється, що тут справа стоїть ще гірше, ніж з національним доходом. Балансу немає, і його скласти не можна. Бракує потрібних матеріалів, а в деяких питаннях ще й не розпочата робота по зібранню і класифікації їх. Щобільше, багато моментів, пов'язаних з цим питанням, взагалі ще не з'ясовані і не устійнені.

У монографії це й не приховується: «До останнього часу розробка балансу національного доходу у нас проводилась, за невеликим винятком, тільки по країні в цілому» (тобто по СРСР).

«На жаль, у сучасній практиці статистичного обліку і народногосподарського планування розробка балансу національного доходу навіть в цілому по країні не досягає належного рівня».

«В Українській РСР цю роботу було розпочато порівняно недавно, і тепер баланс національного доходу республіки в повному обсязі ще не розробляється. Визначаються лише основні показники виробництва, кінцевого розподілу і використання національного доходу республіки, а також окремі елементи його розподілу і перерозподілу» (стор. 231, 236).

Все ж не бракує свідомости, що «повинен бути баланс національного доходу», що для раціонального ведення господарства «... необхідно розробляти баланси доходів і витрат... всього народного господарства відповідно до принципу розширеного соціалістичного відтворення і балансу народного господарства» (стор. 217).

Покищо ж цілий розділ, присвячений цій темі, тільки обговорює

справу, як це мало б виглядати та що для того треба. Подають посталі в цьому питанні проекти, вказують на їхні недоліки, наводять схеми таблиць, які мали б заповнюватися відповідним матеріалом, вказують на недосконалість бюджетових досліджень населення і на konieczність проведення їх відокремлено по республіках і т. п. І це власне все в справі балансу.

Отже в цілому доводиться визнати, що праця Інституту Економіки Академії наук УРСР не відповідає назві — «Національний дохід Української РСР». Вона не розв'язує справи, не відкриває в цілості проблеми і не ставить питання в повному обсязі. 35 років заборони розробляти ці питання не пройшли марно. За цей час обезправлення України, підпорядкування цілого її господарського життя зайшло так далеко, що вона втратила можливість розв'язувати завдання, властиві кожному звичайному національно-державному організмові.

Справа не в тому, що бракує тих або інших матеріалів. З часом це можна було б надолужити, якби на перешкоді тому не стояла сама система господарських відносин України з Москвою. Яка узгідненість елементів, що складають поняття національного доходу, може бути, коли Москва вкладає в це поняття цілком інший зміст? Пощо ж тоді нарікати, що немає узгідненої методології в розробці даних, що є багато спірних питань щодо виміру і розподілу національного доходу і навіть щодо самого визначення «додаткового продукту»? А як бути з цінотворенням, оплатою послуг і т. п., які так викривляють правдиве становище доходу та його розподілу? Це ж суттєва ознака радянської економічної системи. Що вже казати про сільське господарство, дані з якого, як ми бачили, просто хаотизують працю в справі визначення національного доходу? Тут же справа не в методології, а в самій натурі колгоспів.

Отже виготовлена по 35 роках мовчанки праця ніяк не розв'язала проблеми.

Головне ж, самий підхід до неї цілком відмінний від колишнього. Тоді, в 1926-28 рр., це була завзята боротьба з Москвою за одну з найсуттєвіших прерогатив державного буття України, за її право розбудовувати народне господарство у власному національно-державному інтересі. Тепер це праця на доручення Москви, що мала забезпечити ту таки Москву матеріалами, потрібними їй у зв'язку з реформою планування та управління господарськими закладами.

А все ж, попри всі недоліки та викривлення, появу цієї монографії, як й саму працю над темою національного доходу, треба вважати явищем позитивним. Вона могла б мати не абияке значення і відіграти немалу роллю в скріпленні національної свідомості кожної, навіть і не набагато економічно-обізнаної людини, до рук якої потрапила б. А таких у теперішній Україні аж ніяк не бракує. Майже в кожній установі, підприємстві є плановики, економісти, організатори господарських процесів тощо. На жаль, до них вона не потрапить; хіба випадково. Книга, і це, без сумніву, цілком свідомо, вийшла ти-

ражем лише в одну тисячу. Це значить, що вона буде розіслана партійним керівникам поважних установ, парторганам і все. А шкода, бо в цій праці вперше за згаданий час, попри інтенції авторів, в широкому обсязі постає питання україно-російських господарських стосунків. Яку б тему не розглядали, хоч і як її завуальовували б, всюди постає наочно колоніальне становище України і її колоніальний визиск. І в цьому значення цієї праці в справі скріплення національної свідомости. Можуть сказати, — нема чого шкодувати, знайдеться й без цієї книжки досить матеріалів та фактів, що, може, ще наочніше свідчать про національне гноблення України. Тут і державно-правне становище України, і упослідження національної культури, і багато іншого, з чого кожна національно-чуйна людина безпосередньо відчуває національне гноблення. А найбільше значення без сумніву належить відчуттю утисків рідної мови. Альфонс Дода якось сказав: «...поки народ, обернений у невільництво, твердо володіє своєю мовою, він ніби володіє ключем від своєї в'язниці».

Все це так, але це аж ніяк не зменшує того величезного значення для скріплення і узасаднення національної думки, яке дає свідомість, що Україна не лише асимілюється та русифікується, а й зазнає страшного колоніального визиску, що важким тягарем лягає і на її господарський розвиток і на добробут населення. А розпізнати це не так легко. Для цього не досить, навіть і для людини економічно освіченої, окремих спостережень, що їх може давати їй безпосередня праця. Треба пізнати цілий комплекс господарських стосунків з Росією, їх правну підставу, практику здійснення тощо. А до цього додається ще наявність соціального визиску, властивого комуністичній системі, що його зазнає вся підсоветська людність, росіяни теж. Це затемнює пізнання, бо не так легко розпізнати подвійну натуру визиску на Україні, — соціальну і національну, та ще коли цей національний визиск лягає на людину не безпосередньо, а на цілість народного господарства країни. Отже не можна дивуватися, що в тамтешніх умовах людина не завжди спроможна думати національно-державними категоріями, що навіть у культурних колах суспільства за соціальним визиском не додачають колоніального, вважають Україну вільною від нього. І в цьому велика небезпека.

Насвітлювана тут монографія могла б багато прислужитися для усвідомлення правдивої дійсности, і тому шкода, що вона не дійшла до справжнього читача. Але добре, що почалася робота над проблемою національного доходу України. Вона ще буде багата наслідками.

ПАВЛО ЧЕРНОВ: ЯК ГОВОРЯТЬ І ЩО ВИДАЮТЬ НА ПІВДНІ УРСР

I

Південний економічний район, у склад якого входять Одеська, Миколаївська, Херсонська та Кримська області, є найслабше опанований українською мовою. В містах цього району менше, ніж одна третина населення говорить по-українськи. На селі українська мова сягає 69%. Але є тут область (єдина в УРСР), де українське сільське населення і за національністю, і за мовою «меншостеве»; це — Кримська область.

Перепис населення 1959 року подає, що в районі жило 5 млн 066 тис. осіб, у тому числі близько половини в містах — 2 млн 465 тис., тобто 49%. За національністю цей район є український на 58%, за мовою — тільки наполовину; тут жило 2 млн 942 тис. українців за національністю, 2 млн 554 тис. за мовою.

В містах по-українськи говорить тільки 768 тисяч осіб на всього 2 млн 465 тис. міського населення. В містах Криму українців є 20%, але тільки 61 тисяча з 144 тисяч говорить по-українськи. Це менше, ніж 8%. На Одещині жадна нація не має більшості в містах. Але за мовою росіяни мають близько двох третин: на 956,7 тис. по-російськи говорить 607,4 тис., по-українськи — 297 тис.; 30% українців у містах говорить по-російськи, тобто 128,6 тис.

За останні три роки після перепису міське населення району зросло на 300 тисяч, сільське залишилося без змін. Тепер міське населення становить 51%. Скільки серед цього приросту є українців, не відомо.

Як уже сказано, не тільки в місті, але й на селі Кримська область має більшість росіян. Цифри такі: 124 тис. українців, у тому числі тільки 80 тис. за мовою; 282,6 тис. росіян за національністю, до чого треба ще додати 54,9 тис. інших, які подали російську мову як «рідну», включно з 43,7 тис. українців. На Одещині українці (за національністю і за мовою) мають перевагу — на 1 млн 070 тис. населення тут українців 703 тис., а з них тільки 11 тис. мовно зросійщених; росіян тут 98,6 тис., з-поміж яких 3,5 тис. говорить по-українськи, але треба додати ще коло 23 тис. мовно зрусифікованих неросіян.

Преса в цих двох областях досить докладно відзеркалює національний склад. До реформи 1962-1963 років в Одесі появлялися дві обласні газети: «Чорноморська комуна» мала 35-38 тис. примірників у 1955 році (42 тис. в 1960), а «Знамя коммунизма» — 52 тис., і цей тираж залишився також у 1960 році. З 1963 року в Одеській області

як промислова, так і сільська обласні газети появляються у двох виданнях. Як нам відомо, російськомовні видання — «Знамя коммунизма» та «Черноморская коммуна» — мали влітку 1963 тираж у висоті 60 тис. примірників кожне. Які були тиражі українськомовних «Прапора комунізму» та «Чорноморської комуни», не знаємо. Поява російської сільської газети більше ніж дивує: в області болгар за національністю і за мовою є більше, ніж росіян, а молдаван дещо менше, але вони обласних газет не посідають. Крим має обласну промислову газету тільки російською мовою («Советский Крым»), сільська газета «Кримська правда» появляється у двох виданнях. Їхні тиражі нам не відомі. Знаємо тільки, що в 1957 році, коли промислової газети ще не було, російська обласна газета друкувала 80 тис., а українська — 20 тис. примірників. Таким чином Чорноморський економічний район є тією територією, де виходять обидві російські обласні сільські газети в УРСР; це — також територія, де знаходиться єдина область УРСР, в якій промислова газета появляється тільки російською мовою. В усіх інших областях УРСР з промисловими газетами існують два видання цих газет, за винятком Києва, де є тільки українськомовне видання.

Як у Донецькій та Луганській областях, так і в Кримській області не було українського видання обласного бльоку агітатора, тоді як в інших областях УРСР вони появлялися. В Одесі до ліквідації того роду видань на початку 1963 російський бльоку мав тираж 14 тис. примірників, а український тільки дещо понад 5 тис. Усі міські газети в Криму (на Одещині вони тепер взагалі не появляються) виходять російською мовою: «Знамя коммунизма» — в Керчі, п'ять разів у тиждень, тираж 10 тис. у 1960 році, «Слава Севастополя» — п'ять разів у тиждень, тираж 12-21 тис., «Победа» — в Теодосії, три рази в тиждень, тираж 3 тис. у 1959 році. Також газета для курортників — «Курортная газета» в Ялті, тираж якої не поданий — появляється тільки російською мовою. Всі виробничо-колгоспні газети Криму в числі дев'яти редагуються мовою російською. В дев'ятьох районах Одеської області є по одній українській газеті, в п'яти — по одній російській. В Ізмаїльському виробничому радгоспно-колгоспному управлінні, крім російської газети, до березня 1963 існувала також молдавська. Раніше, коли райони не були ще «укрупнені», тут появлялася преса молдавська та болгарська. Тепер, як видно, взято курс на ліквідацію такої преси. У випадку Одещини такий курс цілковито не виправданий, бо, як уже сказано, молдавани та болгары живуть тут у значній кількості. Ліквідація цієї преси — це яскравий вияв політики насильної русифікації. Ми вже говорили про російську сільську газету. Нагадаймо ще, що в молдавських, угорських та польських школах, які існують в УРСР, кладуть велику вагу на вивчення мови російської, при чому мова українська цілковито ігнорується.

Так виглядають мовні та пресові відносини в урбанізованих областях Причорномор'я.

Миколаївщина і Херсонщина мають міського населення відповідно 39 і 40 відсотків. І тут у містах живе дуже багато росіян, хоч українці творять також і за мовою більшість. У першій названій області на 400 тис. міського населення є 271,9 тис. українців, з чого 202,4 тис. говорять по-українськи. Росіян за національністю є 93,5 тис., але до них треба ще додати 95 тис. неросіян, які подали російську мову як розмовну. В другій області на 332,8 тис. міського населення є 240 тис. українців за національністю або 202,1 тис. за мовою, тобто коло 38 тис. мовно зросійщених. По-російськи говорять у цій області 125 тис. жителів міст.

В обох областях українці становлять 87-89% сільського населення. Із 550,9 тис. українського сільського населення на Миколаївщині тільки 8,7 тис. говорить по-російськи; на Херсонщині на 427,8 тис. — тільки 6,2 тис. Росіян тут 45,7 тис. на Миколаївщині і 52,6 тис. на Херсонщині; до цих чисел треба додати відповідно 15,2 тис. та 8,8 тис. неросіян, що говорять по-російськи, а відняти 3,5 тис. та 4,6 тис. росіян за національністю, розмовна мова яких є українська.

Обидві області мають дуже слабу густоту населення і тому стали тереном іміграції з центральних та західніх областей УРСР, про що є згадки в різних радянських джерелах. Чи поселюють тут також і росіян, не знаємо. Щоб відповісти на останнє питання, треба б знати національний склад населення обох областей у довоєнний період. Автор таких інформацій, на жаль, не посідає.

У Причорномор'ї живе досить багато білорусів, яких, на нашу думку, давніше тут не було. На селах Криму живе понад 9 тис. білорусів, Миколаївщини — 7,5 тис., Херсонщини — 3,9 тис., Одещини — 2,6 тис.; а в містах відповідно — 12,6 тис., 4,8 тис., 2,9 тис. і 7,4 тис. У містах білоруси говорять по-російськи, на селі — більшість у Криму та на Миколаївщині також по-російськи. В Херсонській та Одеській областях частина білорусів залишається при рідній мові, частина прийняла російську, а децю менша частина українську мову.

В Херсоні існує тільки одна обласна газета, «Наддніпрянська правда», яка є органом обох партійних обкомів і тираж якої становив у 1963 році 50 тис. примірників. Також у Миколаєві є спільна газета для обох обкомів, «Південна правда», яка має і російське видання — «Южная правда». Останні опубліковані тиражі цих газет: українське видання — 30 тис. (1957), російське (до кінця 1959 російська газета мала назву «Бугская заря») — також 30 тис. (1959). Обласні бльокноти агітатора, які були ліквідовані в грудні 1962, появлялися тут українською мовою: в Миколаєві — 8,4-8,7 тис., у Херсоні — 9,5-9,9 тис. примірників. Усі виробничо-колгоспні газети редагуються українською мовою: вісім на Миколаївщині і десять на Херсонщині.

В усіх чотирьох областях виходили за останні роки також обласні молодіжні газети: в Миколаєві — «Комсомольська іскра», заснована 1938, яка після перерви в 1941-1957 рр. відновила свою появу в листопаді 1958; у Херсоні — «Ленінський прапор» почав виходити в березні 1960; в Одесі — відновлено в січні 1956 «Комсомольське плем'я», до якого додано в середині 1959 року російське видання; у Криму впродовж багатьох років появлявся «Крымский комсомолец», який у січні 1960 дістав паралельне українське видання. Всі ці газети були припинені в березні 1963. З датою 3 квітня 1963 появляється міжобласна українськомовна «Комсомольська іскра» — чотири рази на тиждень при «великому форматі». Ліквідовані комсомольські газети виходили тричі на тиждень при «половинному» форматі. Тираж міжобласної газети досить поважний — 86 тис. примірників, але він нижчий, ніж сума тиражів газет, що були ліквідовані. Час покаже, чи створять тут також і російське видання цієї газети з огляду на Одесу та Крим, де проживає доволі багато росіян.

II

Як оцінювати пресові зміни, що сталися в 1962-1963 рр., в перспективі Чорноморського району і УРСР у цілому?

Думаємо, що, крім Донбасу та Криму, ці зміни не є некорисні для українців, якщо розглядати їх з потенційного аспекту. Ліквідація низькотиражних «районівок» і поява газет, що обслуговують ширшу аудиторію, є явищем позитивним. Правда, російських газет цієї категорії є більше, ніж «потрібно», наприклад, у Донбасі та Криму. Можливо, що українці в деяких виробничих радгоспно-колгоспних управліннях Кримської області становлять достатньо високий відсоток населення, щоб отримати свою місцеву газету. Але й тепер вони не залишаються без української газети, бож для них появляється «Кримська правда».

Позитивно треба оцінити ліквідацію російських транспортних газет. В усіх містах, де такі газети появлялися, є тепер загальні промислові газети, що мають тепер свої українські видання. Таким чином українські робітники дістали можливість вибору. В усіх сільських зонах окремих областей існують тепер або тільки українські газети, або українське та російське (чи угорське та молдавське) видання обласної газети. Молодіжні газети також появляються українською мовою, за винятком такого важливого району, яким є Донбас. Там українська преса взагалі стоїть дуже погано: міські газети в цілому російські, хоч численність українського населення вимагала б також появи українських газет. Позитивним фактом є ліквідація обласних бльокутів агітатора, бо в трьох важливих областях — Луганська, Донецька та Кримська — таких видань не було вза-

галі. Тепер там можуть вибирати між відповідними виданнями республіканськими — українським і російським. З другого боку, в чисто українських областях зможе зрости кольпортаж російського республіканського бюрократу. Це є справа українців на місцях. Маємо враження, що після смерті Сталіна обставини змінилися настільки, що читати українську комуністичну пресу не вважають «виявом українського буржуазного націоналізму».

*

Наша тема не вимагає оцінки національних відносин як таких, а тільки у зв'язку з тим, як цим відносинам відповідає організація преси. Тут необхідно підкреслити, що відсоток російськомовних українців і росіян є особливо високий там, де виходять промислові обласні газети. В пресовому аспекті росіяни (за національністю і за мовою) та українці є в подібній ситуації: і ті, і ті знають дві мови; але не відомо, наскільки українськомовна преса поширюється також серед «мовних» росіян. Це — тема, яка вимагає окремого дослідження. Розуміється, що вони читають українські обласні та міську газети в Києві, і це є доказом, що всі там розуміють українську мову. Без сумніву такі журнали, як «Перець», «Радянська жінка», «Новини кіноекрану» чи «Всесвіт», розходяться також серед російського читача. Однак думаємо, що українська радянська періодика в цілому ще недостатньо поширюється серед десятимільйонної маси громадян УРСР, які не говорять по-українськи.

Не йдеться при цьому про якусь їх «українізацію». Зробити це було б неможливо навіть в незалежній українській державі, хібащо без адміністративних засобів упродовж десятиріч. В наш час, у час масової комунікації, неможливо зденационалізувати навіть цілком малі національні групи. Метою цілком реальною і справедливою повинно б бути включити неукраїнські маси в УРСР в українське культурне та суспільне життя, при чому ці маси не мусіли б зривати своїх зв'язків з іншими культурами. Можливо, що це є особистий «wishful thinking» автора, а не якась реалістична оцінка. Автор уважає, що дані перепису 1959 року і стан преси в УРСР (розглянений у наших статтях, а раніше аналізований щодо республіканських видань) дозволяють передбачати дальший кількісний зріст української преси в трьох напрямках (при умові, що цьому адміністративно не перешкоджатимуть): а) за рахунок поширення її серед українців у містах східних та південних областей УРСР, б) за рахунок поширення серед російського населення УРСР, в) через поширення її на селі. Досі село було споживачем преси в кількості, цілковито невідповідній до кількості населення. Зміна матеріальних обставин на селі, якщо така матиме місце, повинна б підняти там попит на українську пресу.

Нарешті, поза кордонами УРСР існує дослівна культурна «цілина», яка домагається української преси та книжки. Завданням Києва на найближчий час є дати всім громадянам СРСР можливість отримувати українські періодичні та книжкові видання так вільно, як сьогодні приступними є всі друки російські.

«Цілинним» районом для української культури і мови треба вважати також і Причорномор'я. В теперішніх умовах українець в Одесі або Севастополі відчуває себе крайньо невигідно*). Враження молодого українця з'ясовує вірш «Приморський бульвар», що його надрукувала газета «Літературна Україна» від 27 березня 1964 і автором якого є Валерій Гончаренко, студент з Кіровограду. Цей твір торкається питань, розглянутих у нашій статті. Тому хочемо підкріпити цифри про мову жителів міст Одещини документом про те, як відчуває себе українська людина в одному з найбільших міст і головному порті своєї країни. Ось цей вірш:

Тут небо в море блакиттю порскає...
 Одеське сонце, п'яні вітри...
 Стоять піжони, як папіроски,
 Біля кіосків, біля вітрин.
 Ідуть «модерні» дівчатка «маміні»,
 Уста ламають, як накрохмалені.
 Ламають мову, як білі пальчики,
 Ідуть байдужі, мов сірий брук.
 За ними слідом несуться «мальчики»,
 Немов з асфальту мететься бруд...
 Мені ні к чому те їхнє цвенькання, —
 Я рідну мову просту, хорошу
 Несу повз хрипке гітари бренькання,
 Повз безманжетні вузькі холощі,
 Несу тривожно, мов ніжне полум'я.
 Боюсь впустити її додолу я.
 Боюсь за неї, як за помічену,
 За непорочну, хорошу дівчину.
 Приморський вечір, в огні наряджений.
 Іду замріяний, до болю вражений.
 Плюндрують фати тебе затято,
 Кохана мово. Плюгавий франт
 В шкарпетках модних міня на жарті,
 Жаргонні жарті твій біль стократ.

*) В одній із своїх раніших статей автор твердив, що у великих містах України цілковито відсутнє українське шкільництво. Тепер приємно мені подати, що в недавній розмові з радянським громадянином, жителем Одеси, я довідався, що в Одесі працюють, хоч дуже нечисленні, українські школи.

Цитуючи цей вірш, ми аж ніяк не хочемо сказати, що беззастережно погоджуємося з поглядами Валерія Гончаренка. Вірш цікавий передусім як документ. А світогляд його автора? В. Гончаренко засуджує «модерну» молодь з позицій партійно-хрущовсько-народницьких. Нас цікавить зокрема питання: як приєднати цю власне модерну молодь до української мови та культури, яких вона не знає ні із школи, ні з рідного дому? Ні, за українську мову не треба боятися «як за помічену, за непорочну, хорошу дівчину». Навпаки, наша мова повинна бути всюди, не тільки там, де деклямуються зворушливі вірші або де співають народних пісень. Обмежувати сферу української мови, вилучати її із «жаргону» міст означає засуджувати її до ролі мови «старосвітської» або «застарілої». Доказом живучості і сили мови є те, що вона обслуговує всі верстви населення і то в усіх ділянках, а не тільки в літературі. Було б дуже небезпечним явищем уважати «безманжетні вузькі холошці» та «шкарпетки модні» (які тут символізують новітню міську культуру) несумісними з приналежністю до української нації. Постава тих, що думають категоріями В. Гончаренка (а, на жаль, з таких позицій виступають оборонці української мови та культури в УРСР досить часто) є дефетистична. Її прийняти — це віддати місто російщині, яка виступатиме в додатковій ролі носія також «західнього стилю життя».

Навпаки, українська мова та культура повинні знайти контакт навіть з тими групами населення, зокрема молоді, серед яких вони або мало відомі, або знані тільки в «етнографічній» ролі. Дуже хочеться вірити, що в Одесі, Миколаєві, Херсоні і в Криму є серед молоді, яка піддається впливам західньої цивілізації, також і молоді українські патріоти. Морські ж порти є «вікном у світ». Завдання цих молодих патріотів, зокрема письменників та журналістів, є сказати по-українськи таке, що промовить і буде зрозумілим для «бітників» з одеського бульвару. Не можна допустити до того, щоб найбільше космополітичне місто України було через те містом російським.

Колись Хвильовий закликав: «Дайош пролетаріят!»

Гаслом нашим у теперішню пору нехай буде: «Дайош Одесу!»

**ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: УКРАЇНА
— ШВАЙЦАРСЬКИМИ ОЧИМА**

В деяких колах української емігрантської громадськості за останній рік ведеться таки досить палко щось у роді «дискусії» на тему: «Що являє собою сьогодні Україна?» Ці гострі суперечки, зокрема на сторінках преси, в цілому нагадують відомий гумористичний спір про швейцарський сир: що саме є його сутністю — діри чи сирна маса? Відомо, що песимісти бачать тільки діри, а оптимісти — масу. Так, наприклад, пані Маруся Бек безвідклично констатує, що «діри» є властивою сутністю, а пані Маруся Клячко, заперечуючи це так само безвідклично, твердить, що «сирна маса». Обидві ж пані Марусі бачили Україну зблизька, побувавши там як американські туристки.

Окреслення «швейцарський» у заголовку не має нічого спільного з відомим у світі молочним продуктом альпійської неутральної країни, який аж напрошувався, щоб порівняти його із згаданою вгорі «дискусією». Мова йде про подорожні спостереження кореспондента швейцарського німецькомовного щоденника «Ное Цюрхер Цайтунг», який в останній декаді липня подорожував по Україні і опублікував у своїй газеті чотири репортажні нариси у циклі «Фарт дурх ді Україне» («НЦЦ» від 14, 15, 16 та 23 серпня 1964). Його прізвище заховане за ініціалами «В. М.» (ідеться про вузьке, а не широке «В» в латинській абетці). Нагадуємо, що «НЦЦ» є, не тільки на нашу думку, найсерйознішою німецькомовною газетою у світі, з публіцистикою якої дуже поважно рахуються в міжнародних політичних та дипломатичних колах.

Заголовки окремих нарисів: 1) «Минуле і сучасне в Києві», 2) «Промислові міста над Дніпром і Дінцем», 3) «В одному зразковому колгоспі чорноземного району» і 4) «Українці і росіяни».

Випереджуючи факти, не чекаючи на кінцеві висновки читача і тримаючись аналогії з швейцарським сиром, скажемо, що В. М. бачив і «діри», і «сирну масу», бож вони творять разом одну реальну дійсність. До речі, ознайомленому чужинцеві (В. М. виявляється досить добрим знавцем українського питання) легше бути безстороннім, ніж людям, сповненим ресантиментів чи сантиментів, до того неознайомленим достатньо із складною українською підрадянською дійсністю.

*

«Подорож залізницею з Москви до Києва, — починає В. М., — триває у звичайному швидкому поїзді дванадцять годин». Подорожньому відразу впадає в очі різниця в крайобразі на Україні; замість старих похилих дерев'яних хат, видно чепурні білі муровані будинки; селянки в білих хустках; «з гучномовців на залізничних станціях несеться замість російського „Внимание!“ українське „Увага!“...» До Києва поїзд під'їжджає із сходу через Дніпровий міст, відкривається панорама столиці України з високою вежею Печерської лаври та новопозолоченими банями її церков.

Київ із своїми 1,3 млн жителями є містом парків. «Удень він робить враження звичайного, трохи заспаного радянського провінційного міста без будь-якої особливості, хібащо будинки тут дещо порядніше втримані, ніж у Москві. Лише вечором Київ ніби прокидається, і тоді виразно відчуваються легіт західнього впливу та легка хода сусідньої Польщі. Дівчата, що гурмою гуляють по Хрещатицькому „авеню“, є, як на радянські відносини, підкреслено гарненько одягнуті».

Далі згадуються «цілий ряд майже по-західньоевропейському влаштованих кафе-єспресо та салони з морозивом», де молодь зачитується польськими газетами та журналами і жваво дискутує фестиваль польських фільмів, який недавно мав місце в Києві.

Досить широко нагадується в нарисі середньовічне минуле Києва: хрищенія Руси Володимиром, Софійський собор — відповідник Святої Софії в Царгороді, візантійська спадщина — мозаїки та фрески, монгольське, литовське та польське панування і факт, що, «не зважаючи на численні зв'язки з Заходом», Київ залишився містом провінційним і «не зміг уже більше стати самостійним культурним промінюючим центром».

Теплими кольорами змальовані враження про Печерську лавру, при чому згадане також і руйнування її німцями в 1941 році...

«Якесь дивне почуття викликає мандрівка в минуле Києва, — закінчує свій перший нарис В. М., — бо це минуле, здається, не стоїть у жадному зв'язку з теперішністю; цілком інакше, як у Грузії, де постійно зударяються минуле і сучасне. Київ з доби Київської Руси є чимось самим для себе, Київ польсько-литовського періоду чимось іншим, а Київ Лаври знову чимось іншим. Тепер він є столицею України, хоч одночасно не можна твердити, що він є містом українським. Дещо маломістечковий спокій його парків відповідає його характерові університетського міста. Тут відчувається радше легка споглядальність, ніж авангардизм. Якби царська Росія існувала далі, Київ був би, мабуть, не тільки містом студентів, але також і спенсіонованих чиновників».

*

З літака, яким В. М. подорожує з Києва до Запоріжжя, видно бідні неурожайні поля Київщини. «Тепер розуміємо, — пише він, — чому не виконано нашого бажання оглянути якийсь колгосп на околиці Києва тим більше, що ми чули, що в цьому році жнива в Київській області не були надзвичайно багаті». Пролітаючи над чорноземним районом, «одним з найурожайніших на нашій планеті», В. М. нотує: «Тут, так відчуваємо, покажуть нам якийсь колгосп». Так і сталося в Запорізькій області, що докладніше зілюстровано в черговому нарисі.

Подорожній захоплений Дніпровим каскадом гідроелектростанцій, з яких чотири вже працюють, а дві будуються. «Вид на ланцюг штучних озер є не тільки імпозантний, але також надзвичайно чарівний». Запоріжжя — це «виразно молоде промислове місто», яке простягається на кілька кілометрів здовж однієї великої вулиці. Між бльоками житлових будинків із сталінської та хрущовської доби все ще видно похилі хати та садиби колишніх сіл. «Німецькі та японські воєнополонені, так оповідають нам, добре напрацювалися тут при виконанні урбанізаційних проектів та розбудові вулиць. Місто має тепер понад пів мільйона жителів. Крім великого металургійного комбінату, стоять тут завод спецсталі, коксовий завод і завод автомашин». «Кожний шофер по всьому СРСР дуже радо оповість, що випродукована тут мікролітражна автомашинна „Запорожець” ні до чого не годиться». Окрема увага присвячена «Дніпрогесові» — історії його будівництва, потужності, долі під час останньої війни, відбудові в 1947 році і фактові його пов'язання з мережжю електростанцій Московської області.

Острів Хортиця, де «в 16 та на початку 17 століть знаходився осідок славних запорізьких козаків», належить також до програми Інтуриста для чужоземних відвідувачів. «Як дивно не звучало б, але в надрукованому проспекті Інтуриста козаччина не згадана ні одним словом. Ще „не вирішено”, сказали нам, як треба трактувати козацьке питання. Все ж таки на наше бажання нам показали т. зв. „Козацького дуба”, оповіли деякі гарні легенди і також показали копію тієї картини Рєпіна, на якій змальовано, як запорізькі козаки пишуть лист до турецького султана».

Запоріжжя «якоюсь мірою нагадує Дикий Захід». Промислова робітнича верства «тут ще молода і в собі несущільна, яка кілька років, а може, кілька місяців тому наплила сюди з усіх частин країни, передусім із сіл... Дивні постаті з розхристаними сорочками та розкуйовдженими чупринами вештаються вулицями міста. Незвичайно багато п'яниць серед них... З того часу, як подорожчала горілка, багатьом радянським громадянам впало на думку мішати пиво з одеколоном; не ясно тільки, чи при допомозі радянського пива во-

ни хочуть зробити питним одекольон, чи якраз навпаки». Про побутове обслуговування громадян подаються інші цікаві деталі. В м'ясному відділі великої крамниці харчових продуктів видно таблицю на стіні з написом «Яловичина --- 2,20 карб.», однак «всюди паує бездонна порожнеча». На запитання, коли знову продаватимуть м'ясо, можна почути відповідь продавчиці: «Один Бог знає»; а на питання, коли востаннє було тут м'ясо, — «П'ять днів тому, але його було мало». Всюди видно довгі черги за помідорами, огірками і навіть цукром. «Якщо не вдається захопити щось з городини в державній крамниці, то можна це купити на колгоспному ринку, де ціни удвічі або втричі вищі». Кілограм абрикос коштує 30 копійок, але вони малі і вже наполовину прогнилі. «Не хочачи, згадую Београд — у 1951 році, а Варшаву у 1955».

В. М. ставить тезу, що людність вважає такий стан «нормальним». «Реформи системи? Пощо? Які реформи?» — так реагує молодий інженер, який заробляє 120 карб. на місяць, але який примушений жити з своїм товаришем в одній кімнаті. А інженер-металюрг з 170 карб. на місяць також не хоче уявити собі щось інше — треба жити, а решта є справою уряду. Він визнає, що життєві умови на Заході інші, однак йому нічого не відомо про реформи, проведені або започатковані в сателітних країнах, і вони навіть не цікавлять його. Його обов'язком є тут жити і пощо ламати собі голову цим усім. Різниця, наприклад, у порівнянні з атмосферою в Грузії вражаюча».

В Донецькому, яке перед війною мало 450 тис., а тепер 800 тис. жителів, відразу видно, що «це давнє промислове місто» — шахтарі та сталевари підкреслено «виявляють тут свою самовпевненість». Наприклад, «у ресторанах можна почути зауваження та застереження щодо справ, які в більшій частині СРСР уважаються як самозрозумілі». Робітники тут умовно також краще одягнені, ніж деінде. Донбас дає 33% вугілля, 80% коксу і 20-25% сталі з усієї продукції СРСР. Не дивно, що кожного «відразу опановує почуття, що він опинився у важливому центрі сили СРСР, серед самовпевненої верстви промислових робітників з давніми традиціями, які є горді своїми успіхами і які вимагають для себе відповідного життєвого стандарту».

*

Колгосп, що його відвідав В. М., називається «Мир» і лежить 70 кілометрів на південь від Запоріжжя. Обабіч шляху до нього хвилюються безмежні лани пшениці, гібридної кукурудзи і сади. «Колгосп, мабуть, призначений для відвідин чужинців». Першим, хто приймає відвідувачів, є, річ ясна, секретар парткому; лише після нього туристів вітає голова колгоспу — «людина високого ро-

сту з хитрими очима та з типовим українським селянським обличчям»; колись він був на посаді секретаря райкому. Колгосп величезний: 8 600 га землі, з того 7 100 га управної; кількість дворів 775, в яких живе 2 500 осіб, у тому числі 1 560 працюючих (565 чоловіків та 647 жінок); до цього треба ще дорахувати технічний персонал і 10 осіб з адміністративного апарату. Колгосп обіймає 7 сіл; колись було тут 7 колгоспів, що їх в 1953 році «укрупнено» до трьох, у 1956 — до двох, у 1959 — до одного.

Можна б докладніше спинитися на економічних питаннях цього колгоспу, але вони в нарисі з'ясовані згідно з режимовою пропагандою, достатньо відомою із сторінок радянської преси. Наприклад, серйозно приймається заява голови, що за один день колгоспник «може виконати норму двох, а то й трьох трудоднів». Однак практика доводить якраз протилежне. Хрущов сам заявив недавно в одній із своїх промов, що в багатьох колгоспах трудодні «рахуються на копійки».

«Цьогорічні жнива в Запорізькій області надзвичайно добрі...» Одночасно автор стверджує, що збір 20-22 центнерів зерна з гектара є не надто високий, коли зважити якість чорнозему. Також корови «ушляхетненої української рудої раси» не дають надто багато молока — 10-12 літрів щоденно.

В очі впадає відсутність церков. «Цілком даремно можна їх шукати по всій Україні на селі; їх насильно замкнено в 30-их роках, а згодом у більшості розібрано».

В нарисі згадуються також «місницькі тенденції» в хліборобстві і самовпевненість «безпосереднього продуцента». Не ясно тільки, чи цим продуцентом уважається кожний колгоспник (навіть із зразкового колгоспу), чи тільки «товариші партсекретарі та голови колгоспів». Останні аж засамовпевнені — про це можна читати в деяких листах читачів на сторінках радянської преси. Вони ж часто поводяться як економісти з панцизняної та кріпацької доби...

Деяким колгоспникам та робітникам радгоспів туристи ставлять питання, чи не воліли б вони господарити цілком для себе, вести приватне господарство. «У відповідь можна почути, що важко знати, як це мало б статися; старі люди оповідають, що тоді краще жилося, але молодші не мають жадного досвіду в цій справі...; в загальному селяни радо бачили б збільшення присадибної землі; хоч за Хрущова стало жити краще, ніж за Сталіна, все ж таки могло б бути куди краще...»

✱

Останній подорожній нарис п. н. «Українці і росіяни» (який має підрозділи «Націоналізм», «Засилля російського елемента»,

«Принцип національностей», «Український економічний простір» та «Структура централістського командування») є майже клясичним прикладом призми, через яку об'єктивний чужинець бачить ситуацію на Україні. Тому варто дещо ширше познайомитися із спостереженнями такого чужинця.

У вступі констатується факт, що між перекладачками та перекладачами Інтуриста, які супроводять на кожному кроці чужинця, за дуже незначними винятками є тільки особи російської національності. «Інтерпретації, які можна було почути при огляданні історичних місць у різних містах, були тим самим відповідні». Так, ці «перекладачі» з'ясовували, що «в період Київської Русі росіяни, українці та білоруси творили єдиний спільний народ. Лише за литовсько-польського панування українці відділилися від своїх братів і розвинулися самостійно. Іншими словами: „Українська нація — це твір польських фєвдалів!“». Тому не дивно, що в такій інтерпретації всі утиски царату та сталінізму супроти українських національних прагнень вважаються радше «спробою відвернути „негативний“ історичний процес». А щодо Переяславського договору «можна було в Києві також почути, що українці цим договором запрягнули „вічну вірність“ російському народові. Українці, навпаки, твердять, що цей договір підписувався на абсолютно рівноправній базі». Під час розмови з одним українським професором історії Київського університету заторкнено також питання Переяславського договору. «Професор, здефініювавши нам насамперед цей договір як „рівноправне об'єднання української культури та державності з російською, став цілком непевним, коли ми поставили йому питання, чи опісля не порушено цієї рівноправності. Він все ж таки підтвердив це, зокрема щодо доби Сталіна. Але тоді, намагався переконати нас, менше йшлося про якийсь принципово протиукраїнський поворот, як радше про заходи проти окремих осіб, — більшість з них тепер реабілітована, — а до того зонайвище йшлося про затиснення специфічно українських історичних досліджень».

Автор признається, що коротка подорож аж ніяк не дає можливості, «щоб недвозначно відповісти на питання, якою сильною є українська свідомість». «...Коли в Києві ми говорили українцям, що їхня столиця має радше південноросійський, ніж український характер, і коли ми дещо провокативно зв'язували з цим припущення, що українська національна свідомість досить виразно зникає, то ми наштовхувалися на дещо понуру мовчанку. Після цього нам ставили репліку: „Чи були ви вже в Західній Україні — у Львові, Станіславові або на Закарпатті?“... Там український націоналізм завжди був сильний... Коли ж СРСР окупував ці території, вся ударна сила українського націоналізму звернулася в основному проти Москви: рух Бандери був її найбільше відомим прикладом». Західноукраїнські області «є сьогодні економічно дуже активні і роз-

гортають навіть досить багато власної ініціативи в рамках можливого в СРСР... Одночасно в Західній Україні проведено перші експерименти щодо нових метод в організації та плануванні підприємств згідно з відомими тезами проф. Ліберманна».

Але також у Києві існує «українське питання». «Багато українців чинять опір холодній русифікації їхньої столиці, що виявляється в мовній ділянці. Офіційно заявили нам, що 15^{0/0} населення Києва становлять росіяни. А приватно названо одну третину, а то й половину; третина початкових шкіл є російська. Якщо в якійсь комуністичній країні різниця між офіційними і приватними даними є занадто велика, то можна робити тоді висновок про існування даної проблеми... Одна українська студентка одверто заявила нам, що українські націоналісти, яких усіх без різниці офіційно вважають найгіршими фашистами та ворогами народу, за часів німецької окупації зробили багато чого, щоб охоронити населення та національні культурні скарби; тому аж ніяк не було конечним їх усіх ліквідувати або засилати на Сибір».

«З формального погляду можна твердити, що „національний принцип” повністю респектується. Написи є українські; в Київському університеті викладава мова виключно українська; пам'ятники українському національному поетові Шевченкові є всюди численні, не тільки в Києві. Однак українське національне питання є для комуністичної історіографії завжди ще слизькою темою...» Чим далі на схід від Києва, тим чіткіше відчувається зменшення почуття української самобутності, і то навіть серед сільського населення, де завжди ще домінує український елемент. В Запоріжжі, Донецькому та Харкові офіційна статистика говорить про 25^{0/0} російського населення, фактично росіяни творять там уже 33^{0/0}. Наприклад, на вулицях Харкова чути тільки російську мову, а українські написи видаються чужинецькому відвідувачеві «майже штучними». Про розмовну мову на вулицях Києва В. М. не пише; пасус про Харків вказував би на те, що він у Києві часто чув українську мову на вулиці.

«Українська Республіка є далеко більше профільована як єдина економічна одиниця, ніж як нація. Тут сильне сільське господарство доповнюється сильною промисловістю. Україна може дуже легко творити замкнутий в собі економічний кругообіг. Відчувається певне пожвавлення в економічному секторі також і в східних областях. До речі, тут треба вказати на єврейський елемент, який, як видно, є досить сильний та активний, зокрема на факультетах університетів, але також і в економіці. Проф. Ліберманн викладає в Харківському університеті; також у Східній Україні існують експериментальні підприємства, що працюють згідно з його поглядами». Пишучи про євреїв на Україні, В. М. не забув згадати також горезвісну антисемітську книжку Трохима Кичка.

Україна могла б, на думку автора нарисів, досягти ще більшої економічно-політичної сукупності, якби створені в 1957 році раднаргоспи були організовані на те, щоб скріпити самобутність та господарську окремішність кожної республіки. Однак ці раднаргоспи є посередньою керівною господарською ланкою між окремими підприємствами України і всесоюзним Держпланом у Москві. Київський Держплан при раді міністрів УРСР має тільки дорадчу функцію. Так, наприклад, коли в одному підприємстві в Донецькому В. М. поцікавився питанням, «яка метода застосовується при встановленні виробничого пляну», йому з'ясовано, що «плян насамперед проектується на підприємстві, далі він подається на оцінку стосовного раднаргоспу (в даному випадку на оцінку ради народного господарства Донецького економічного району, в склад якого входять Донецька та Луганська області — ВПС), звідси він іде до Держплану, до всесоюзної державної комісії планування в Москві, і з відповідними коректурами повертається тим самим шляхом назад. Планувальну комісію Української Республіки в Києві згаданий інженер цілковито забув». Хоч далі він підкреслив, що київський Держплан також має дещо до говорення, то ясно було, що вирішального слова за ним немає.

Найкраще ілюструє компетенції Держплану УРСР супроти окремих раднаргоспів на Україні такий дрібний епізод: «В Харківському аеропорті чекав літак, що мав іти до Москви; була це велика машина, сотня місць якої була в цілому зайнята пасажирами. Одночасно прибув туди вечірній літак з Києва: мала двомоторова машина і наполовину порожня. Шлях з Харкова до Москви не веде, мабуть, через Київ».

Цим промовистим епізодом автор закінчив свій цікавий репортажний цикл.

ВСЕВОЛОД ІСАІВ: ДРУГЕ ПОКОЛІННЯ ІМІГРАНТІВ В АМЕРИКАНСЬКІЙ ДІЙНОСТІ

Українська повоєнна еміграція і її малі перспективи повернутися на рідні землі надала споконвічній Сократовій проблемі «пізнати самого себе» нової ваги. Мандрівка у світ, життя серед інших і самі зміни у світі зумовлюють настанови, вартості, думки й поняття про себе, що є відмінні від тих, які створила і зберігла пам'ять минулих переживань. Особливо важливим тут є це друге покоління — покоління, переживання якого зв'язані з життям поза Україною. На жаль, цьому поколінню ще досі присвячено дуже мало уваги. Тут я говорим про проблеми, зв'язані з цим поколінням в Америці. Мої зауваги побудовані переважно на моїй власній загальній обсервації, на моїх дискусіях з тими, що це покоління представляють, в дискусіях з іншими, які це питання також студіюють, як також на малій студії про нових іммігрантів у Філадельфії, яку я зробив давніше.

Якихнебудь більших систематичних соціологічних праць про наше друге покоління в Америці немає, як і немає якихнебудь систематичних зібраних статистичних даних про українців в Америці, їх приріст, працю і т. п. Це сумно, але факт.

Хто є це друге покоління? Що про нього досі написано? Чим відрізняється воно від старшого від себе покоління, від своїх батьків? Чи воно справді асимілюється?

У стислому розумінні цього слова друге покоління іммігрантів — це люди, батьки яких народжені поза країною поселення, а вони самі вже народжені в даній країні. Скільки такого другого покоління можна нарахувати серед нових іммігрантів в Америці? Статистика щодо цього — це просто спекуляція, основана на багатьох припущеннях. Наприклад, якщо природний зріст українських нових іммігрантів в США є пропорційно такий самий, як і всього населення, і якщо індекс народжень серед українських нових іммігрантів такий самий, як серед населення США, і як візьмемо до уваги, що нових іммігрантів до США приїхало по останній світовій війні 80 тисяч, тоді можна обрахувати, що в нових іммігрантів до 1964 року народилося поміж 28 і 32 тисяч дітей. Всі ці припущення мають своє виправдання. В. Маркус в «Енциклопедії Українознавства» бере за підставу об-

числення числа українців в Америці природний зріст всього населення. В моїй студії про українських нових іммігрантів у Філядельфії (1954) пересічне число дітей на родину було 1,55, що є майже те саме, що й у цілому населенні США.

До сьогодні це друге покоління складається з дітей в загальному не більше 16 років. Студій про нього немає, і важко про нього багато сказати. Тому я говоритиму про друге покоління в ширшому розумінні цього слова, про тих, що хоч і роджені поза Америкою, одержали й одержують в Америці своє основне виховання, ходять до шкіл, нав'язують товариські зв'язки з ровесниками американцями і підготовляються до фахів і професій в американській суспільній структурі. Багато з них сьогодні студенти коледжів. Не буду спекулювати про число цього покоління, бо всілякі статистичні дані про них є неповні і неточні, так що й важко робити якінебудь припущення. Взагалі яканебудь поважна наукова статистика про українців в США, на жаль, ще очікує дослідження.

Про шкільне покоління не раз пишеться в нашій пресі та в журналах; цікаве, що більшість тих писань дуже моралістичні й критичні, а рідко аналітичні. Майже всі, що пишуть про нашу молодь, це люди старшого покоління. Критикують молодь за те, що вона матеріалістична, що не цікавиться ідейними справами (статті в «Листах до приятелів», — давніші), що мало студіює у вищих школах (стаття Ільницького в «Америці»). Особливо недавно розвинулася відома дискусія, викликана статтею д-ра Ю. Луцького в «Сучасності» про асиміляцію чи пак денаціоналізацію молоді.

Тоді як д-р Луцький, критикуючи наш традиціоналізм, радив відскакувати від деяких наших старих традицій, реакція на його статтю ішла в виразному річищі — триматися традицій, прямо називаючи тих, що дораджують відступати від деяких традицій, національними зрадниками. Недавно стаття в «Свободі» радила не асимілюватися бо, мовляв, американська спільнота складається з різних меншостевих не асимільованих груп, які стало виборюють собі все більше прав престижу і впливів (також аргумент Р. Ільницького в «Америці»).

Дивне те, що більшість аргументів оформлені так, немов би то ми мали повний контроль над процесом асиміляції, немов би то мала прийти хвилина рішення чи асимілюватися чи ні. В дійсності процес асиміляції відбувається без огляду на наші бажання. На нього можна впливати, навіть його спрямовувати, але в даних умовах зупинити його неможливо.

Поки приступлю до точнішого окреслення, що асиміляція в Америці означає, хочу піднести питання, чим властиво, поза очевидними речами, відрізняється це друге покоління від своїх батьків. Різниця видно, поперше, у відношенні до історичного минулого, а подруге — у відношенні до традиції чи традицій. Старше покоління має нахил ідеалізувати історичне минуле, особливо близьке минуле, події, в яких

воно саме брало участь. Для них це минуле має характер «славного минулого», серії славних подій, які ведуть до нашої незалежності. Старше покоління досить вразливе на критику цього минулого. Тому що воно зв'язане з ним особисто, часто приймає критику цього минулого з боку молодших як особисту образу.

Молодше, друге покоління дивиться на історичне минуле більш книжково, інформативно, як на загальну історію. Студіюючи молодь любить аналізувати це минуле і раціонально його оцінювати. Старша генерація дивиться на історію більше як на засіб до цілі, дидактично, як ствердження ідеології. Молода генерація має тенденцію бачити історію як тільки холодні факти, а не конче як аргументи для акції сьогодні.

В наслідок цих різних настанов часто виринають непорозуміння, а то й свари між дітьми й батьками, в котрих батьки запевняють, що їх діти не знають як то було, що мало читали (це останнє часто правдиве), а діти нарікають, що батьки їх не розуміють.

Подібно й різняться відношення цих двох поколінь до традиції. У зв'язку з цим слід розрізнити поміж двома поняттями — поміж традицією і традиціоналізмом, які ми дуже часто плутаємо. Традиція стосується до звичок народу, його вартостей, ідей, церемоній, ритуалів і т. п.; коротко — культурної спадщини чи способу життя. Традиціоналізм це наставлення до тієї культурної спадщини, яке вважає ту спадщину за щось дуже добре, найліпше для нас, а особливо вважає ту спадщину як символ приналежності до даного народу. Іншими словами, традиціоналізм це ідеологічне наставлення до традиції.

Наша старша генерація до великої міри традиціоналістична. Її наставлення до української культурної спадщини ідеологічне. Добрим українцем вважається той, хто підтримує традицію і бачить її як щось незмінне. Це не значить, що старша генерація неужильно дотримується українських традицій чи навіть у них вірить. Слід зауважити, що в часописах дуже часто пишеться про традицію в однині, а рідко визначаються традиції специфічно. Можна знайти багато фактів, де, за винятком мови, сама старша генерація не дотримується багатьох українських звичаїв (святкування Свят-вечора, Великодня, носіння вишитих сорочок і т. п.), мабуть, не всі їх навіть знають, а то й в них не вірять. Це вказує, що наставлення до традицій в цього покоління більш символічне, ніж конкретне.

Друге покоління ставиться до традиції більш функціонально, прагматично, в тому значенні, що, мовляв, якщо якісь наші ціхи непрактичні чи недобрі в американському оточенні, то чому ж їх не замінити практичнішими чи кращими. Для них традиція не є конечно щось святе і вона не мусить бути символом українства. В них українець це радше той, хто походить з української родини, має родичів українців чи бере участь в діяльності української громади тут,

в Америці. Це не значить, що друге покоління вже зовсім не має українських традицій. Навпаки, думаю, що воно одідичило багато української спадщини, як, наприклад, організаційну культуру — відмінну від американської, мистецькі смаки, професійні зацікавлення і т. п.

Ці різниці у наставленні супроти історії й традиції, а з тим і частий брак розуміння з боку батьків вимог, які ставить американське життя до їх дітей, спричинюється до витворення свого роду стіни поміж цими двома поколіннями. З одного боку, батьки не стараються зрозуміти своїх дітей, а діти своєю чергою часто ігнорують батьків.

То чи ж можна сказати, що друге покоління асимілюється? Намагаючись відповісти на це питання, слід звернути увагу, що слово «асиміляція» не можна вживати безкритично. Поперше, треба розрізнати різні роди асиміляції, а подруге, відрізнати соціологічні поняття асиміляції від ідеологічних теорій.

Американські соціологи розрізняють культурну, структуральну, ідентифікаційну та інші роди асиміляції. Культурна асиміляція (в основному поведінкова) — це перебрання способів поведінки, думання, звичок, вартостей, зацікавлень і т. п. Інший відомий у соціології термін для цього роду асиміляції — «акультуризація». Структуральна асиміляція це асиміляція, в понятті якої розуміється нав'язування стійких, зокрема особистих зв'язків з людьми нової країни; це вільний вступ до груп, організацій чи клік, в яких переважають особисті зв'язки. Включення у формальну структуру нової спільноти, тобто у групи, організації, працедавчі підприємства й т. п., в яких переважають не особисті, суто формальні зв'язки, саме собою не означає асиміляції, але звичайно сприяє їй. Це значить, що чим глибше імігрант вливається у формальну структуру даної спільноти, тим більші шанси його структуральної асиміляції. З цього погляду розгляну опісля вибір фахів серед нашого студентства в Америці.

Ідентифікаційна асиміляція — це утотожнювання себе з даним народом, чи пак суб'єктивне, психологічне прийняття на себе іншої національності. У нас під асиміляцією розуміють переважно ідентифікаційну асиміляцію. Однак всі ці роди асиміляції, хоч і пов'язані один з одним, не є конечно залежні взаємно, і тому не можна вважати ідентифікаційної асиміляції за останній крок у процесі. От, наприклад, в Америці культурна асиміляція відбувається досить скоро, але структуральна й ідентифікаційна, навпаки, досить помалу. З другого ж боку, не рідкі випадки, коли особливо одиниці другого іміграційного покоління інтенсивно ідентифікують себе (а то й переідентифікуються) з американською спільнотою, хоч структурально, а часом і культурно вони зовсім не асимільовані. Важливо тут також розрізнати різні роди ідентифікації, як «традиційна ідентифікація», «ідеологічно-символічна ідентифікація» і т. п. Дещо про це згадаю пізніше, у зв'язку з другим українським поколінням.

Тільки коли зрозуміємо характер різних родів асиміляції, можемо відповідно оцінити ідеологічні теорії асиміляції. Кожна ідеологічна теорія відзеркалює бажання даних груп. Вона не так стверджує чи пояснює дійсність такою, яка та дійсність є, як, навпаки, в основному кожна ідеологічна теорія висловлює, якої саме дійсності дана група хотіла б.

Правда, ідеологічні теорії містять у собі деякі об'єктивні пояснення дійсності, але утотожнювати ідеологічні теорії з аналітичними це те саме, що думати, що дійсність є така, якою ми хотіли б її бачити. На жаль, в українській пресі часто можна бачити безкритичне захоплення однією чи іншою позиченою ідеологічною теорією щодо асиміляції в Америці, на підставі якої радять будувати майбутнє української іміграції.

Американські соціологи розрізняють три ідеологічні течії щодо асиміляції в Америці: теорія достосування до англійської культури, теорія «перетоплюючого казана» й теорія культурного плюралізму. Недавно американський соціолог М. Гордон зібрав ці всі теорії разом у книжці «Асиміляція в американському житті». Я тут подаю їх за цією книжкою.

Теорія достосування до англійської культури, т. зв. Anglo-Conformity theory, приймає, що американська культура в основному є англійська (хоч трохи змінена американською історією), і її треба такою зберегти, а імігранти скоро забувають і повинні забувати свої батьківщинні цінності і звичаї, коли вони перебирають американську культуру та впливаються і повинні вливатися в американське організаційне та товариське життя. Впродовж американської історії це, мабуть, була найбільш поширена ідеологічна теорія. У своєрідних формах її висловлювали основники американської держави Вашингтон і Джефферсон, а опісля більш-менш усі консервативні напрямки в США.

Теорія «перетоплюючого казана», т. зв. The Melting-Pot theory, багато молодша. Вона поширилася вже в двадцятому столітті, можна сказати, як наслідок нових припливів імігрантів до Америки. Засадничі ідеї цієї теорії можна знайти у промовах та записках Т. Рузвельта та Вудрува Вілсона, а драма І. Занвіла The Melting Pot, у якій ця фраза жита вперше і в якій автор цю ідеологічну теорію пропагує, мала на початку цього століття велику популярність.

Теорія перетоплюючого казана зображає Америку як країну, в якій різні цінності, різні способи життя, різні культури перетоплюються вогнем демократії у зовсім нову амальгаму; американська культура — не та чи та європейська культура, а, навпаки, вічно щось нове, хоч воно й побудоване на впливах різних культур.

Протилежною цій візії Америки є теорія культурного плюралізму. Тоді як, згідно з ідеєю перетоплюючого казана, різні імігрантські громади і культури зливаються і мають зливатися в одне, згідно з теорією культурного плюралізму, імігрантські громади в Америці зали-

шаються в основному неасимільовані, зберігають свою окремішність і, щоби більше, розвивають свої окремі культури, цим роблячи Америку незвичайною країною свободи. Ця теорія також поширилася вже в двадцятому столітті, а розвинули й підтримували її особливо жидівські публіцисти.

В українській публіцистиці, із зрозумілих причин, помітне захоплення особливо культурним плюралізмом (Гльницький в «Америці», Корчмарик у «Свободі»). На жаль, ближчі студії цих всіх теорій виявили, що жодна з них не відповідає цілком дійсності. От, наприклад, виявилось, що хоч в Америці роджені покоління іммігрантів скоро перебирають американську мову й інші звички, вони все таки не нав'язують близьких зв'язків з людьми англійського чи старого американського походження. Далі, якщо вже хочемо бачити в Америці якісь культурні перетоплення, то виявляється, що існує не так один, а вже скоріше три (по релігійних лініях), а то й більше казанів, які киплять собі незалежно один поруч одного. Знову ж усі заходи утримати молоде покоління при своїй культурі, мові, звичаях виявилися на довшу мету даремними. Взагалі не треба багато соціологічних студій, щоб бачити, що іммігрантська дійсність в Америці не є така проста, як цього хотіла б одна чи інша ідеологія.

Беручи до уваги різні роди асиміляції, що ж можна сказати про друге покоління української повоєнної імміграції в Америці? Кожному, хто хоч трохи приглядається до того покоління, є ясне, що серед нього процес культурно-поведінкової асиміляції відбувається. Не лише що молоде покоління любить розмовляти поміж собою по-американському (на що наші старші громадяни постійно нарікають), але й дивляться на світ вже так, як і їхнє американське середовище (через вартості американського індивідуалізму, раціоналізму, прагматизму, цінять ті речі, що й їхнє американське середовище — гроші, розвагу, джаз, твіст, секс і т. п.), цікавляться подіями американського й світового життя назагал більше, ніж подіями українського життя, хібащо ці події торкаються їх особисто, врешті, зовнішньою поведінкою пристосовуються до етикетки американського оточення. У всьому цьому нічого дивного, це зовсім нормальний процес, посилений ще й тим, що в наших традиційних і еміграційних суспільних звичках є багато такого, що відштовхує й розчаровує. Думати, що цей процес можна загальмувати, наївно.

Однак коли процес культурної асиміляції легко зауважити серед другого покоління, процес ідентифікаційної асиміляції важче спостерегти. Обсервація вказує, що молодь другого покоління не утотожнює себе остаточно з Америкою. Ці молоді люди не вважають себе сто відсотковими американцями, а, навпаки, звичайно кажуть, що вони перш за все українці. Але водночас ця молодь не утотожнює себе й з Україною. Як я вже згадав, бути українцем для другого покоління — це бути членом української громади в Америці, а не членом української нації. Взагалі слово «нація» серед цієї молоді не має вже

того символічного значення, якого йому надає старше покоління. Під цим словом молодь назагал не розуміє духом поєднаної, персоніфікованої цілоти, а просто, як американці це розуміють, державну організацію. Тому й поняття двох батьківщин тут не зовсім відповідає дійсності, бо не вказує воно на різниці в утотожнюванні. Це поняття більш нормативне, ніж аналітичне.

Цікаве те, що структурально друге покоління не асимілюється так скоро. Це не значить, що молодь не нав'язує товариських зв'язків з американцями. Навпаки, таких зв'язків, особливо з товаришами шкільної лавки, є багато. Цим товаришам молодь розповідає про Україну, про яку вона навчилася або й не так дуже навчилася в школах українознавства. Однак ці зв'язки не такі дуже глибокі. Коли, наприклад, спитати такого пересічного молодого студента про його найближчих товаришів (з якими він «душа в душу»), то він якщо взагалі кого назве, то назве інших українців. Назагал у товариському житті еміграційна молодь тримається разом, хоч способи товариської поведінки, включно з мовою, вже перебрані від американців.

У формальну, особливо фахову структуру американського життя молодь намагається впливатися скоро, і часто можна читати в нашій пресі про її шкільні і професійні успіхи. На жаль, немає відповідних статистичних даних, щоб можна було багато про це сказати. На весні цього року я зібрав т. зв. неформальну статистику про головний предмет студій українських студентів каледжів у Нью-Йорку і Філадельфії. Цю статистику я порівняв з даними з списку студентів, зібраними СУСТА в 1961 році. Всі ці числа виявляють різницю між предметами, які студіюють хлопці й дівчата. Хлопці, в переважній більшості, студіюють природничі предмети (applied sciences), а дівчата — гуманістичні. У 1961 році (статистика СУСТА) з усіх студентів, які студіюють природничі предмети, 65 процентів було хлопців, тоді як з тих, які студіювали гуманістичні предмети, 61 процент було дівчат. У 1964 році (у Філадельфії і Нью-Йорку) ця різниця зарисувалася ще більше. З студентів, які йдуть на природничі практичні науки, 74 процент хлопців, а з тих, які йдуть на гуманістичні науки, 70 процент дівчат. Найпопулярніший предмет з-поміж природничих прикладних наук — це інженерія, і вона абсолютно найбільш популярна серед хлопців. Взагалі інженерія найбільш улюблений предмет студій з-поміж усіх предметів, природничих і гуманістичних. Другим найбільш популярним природничим предметом є хемія. З гуманістичних наук найпопулярнішими є мови, педагогіка й історія.

Можна було б сказати, що така велика популярність інженерії серед нашої молоді відзеркалює пристосування до американської фахової структури, бо в Америці щороку попит на інженерів великий, а інженерські посади добре платні. Однак інженерія не є найбільш популярний предмет серед американських студентів. До речі, вона посідає четверте місце серед найбільш вибраних предметів американськими студентами. Купецтво («бізнес»), як також суспільні науки і

подагогіка процентово більш вибрані, ніж інженерія. Купецтво найбільш популярний предмет серед американських хлопців, тоді як серед нашого студентства купецтво майже не викликає зацікавлення. Інженер в Америці — не конечно людина з дуже високим престижем. Більші бізнесмени, вищі державні урядовці, лікарі й інші, користуються багато вищим престижем, ніж дипломовані інженери. Взагалі т. зв. американська аристократія як суспільна кляса — це люди, які походять з історично купецьких родин. Тому думаю, що поза грошевим чинником, зв'язаним з інженерським фахом, треба шукати причин його популярності серед нашого студентства в Америці ще й деінде.

У 1954 році, завдяки одній американській фундації суспільних дослідів, я виконав соціологічну студію про нових українських іммігрантів у Філадельфії. Поміж різними питаннями, які ставив статистично вибраним родинам, я мав три питання: «які люди, за фахом, мають, на вашу думку, значення в суспільстві», «яких людей, за фахом, потрібно українцям» і «чим ви хотіли б, щоб ваші діти були за фахом?» Люди, яких я запитував, були в віці поміж тридцять і п'ятдесят років, отже поміж ними й батьки сьогоднішніх студентів. У відповідях на ці питання інженерський фах посідає перше місце. На питання, які люди з фаху мають найбільше значення в суспільстві, 24 відсотки з усіх запитаних відповіли, що інженери; 14 відсотків назвали виховників і науковців, 12 — провідників («проводарів»), 10 — лікарів, 7 — бізнесменів, так само ж 7 — священників. Подібно й у відповідях на друге питання: яких людей за фахом найбільш потрібно українцям, 25 відсотків запитаних назвало інженерів, 16 — виховників і науковців, 14 — провідників, 14 — бізнесменів, 6 — священників. Одначе коли дійшло до третього питання: чим ви хотіли б, щоб ваші діти були за фахом, — пропорції трохи змінилися. Інженерська і лікарська категорії поважно підскачили, а більшість інших поважно зменшилася. 32 відсотки запитаних хотіло, щоб їхня дитина була інженером, 24 — лікарем, тільки 6 відсотків — виховником або науковцем, 7 — священником або духовним, 5 — бізнесменом і тільки заледве один відсоток подало, що перш усього хотіли б, щоб їхня дитина була якимнебудь українським провідником (тут треба зауважити, що коло 20 відсотків з усіх запитаних не знали точно, що відповісти на це питання).

Всі ці числа виявляють, що серед нашого трохи старшого покоління (в цьому випадку першого) існує свого роду інженерський комплекс. Наявність його можна без сумніву пояснити одними чи іншими історичними, економічними, соціальними даними в Галичині чи Європі. Важливе тут те, що цей комплекс представляє собою певні вартості, і я думаю, що вплив цих вартостей на молодше покоління відіграє поважну роллю в тому, що серед нього так багато студентів обирає інженерський фах.

Резюмуючи все сказане, можна ствердити, що друге покоління овоєнної української іміграції в Америці втрачає в загальному ідеологічне наставлення до української історії й традиції, не ідентифікує себе з Україною в такому самому значенні як старше покоління, ереймається скоро американською культурою, зокрема щодо мови, вітоглядових вартостей та зразків поведінки, йде на фахи попиту, де не найбільш популярні в Америці (це відзеркалює вплив вартостей старшого покоління), у товариському житті тримається разом тримається української громади, хоч способи товариської поведінки перебирає від американців.

Все що тут сказане, є спробою зрозуміти наше друге іміграційне овоєнне покоління в Америці як воно є, а не так, яким воно повинне і не повинне бути. Не роблю тут ніяких нормативних висновків. Такі висновки це окреме питання, на яке можна належно відповісти тільки тоді, коли воно попереджене аналітичним розглядом дійсності.

В Інституті літератури коштом Товариства приятелів творчости Миколи Зерова в Австралії вийшла з друку книга:

Б Е З С М Е Р Т Н І

Збірник спогадів про

М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару.

Книга розміром на 20,5 друкарських аркушів (344 стор. + 16 ілюстрацій на окремих вкладках крейдяного паперу), великого формату, містить статті-спогади 23 авторів, про життя і творчу діяльність трьох видатних постатей нашої літератури ХХ століття.

Ціна одного примірника: у США і Канаді — 4 долляри (полотняна оправка — 4,50 дол.), в Європі — 15 нім. марок (полотняна оправка — 17 нм), в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

У справі набуття книги просимо звертатися на одну з таких адрес:

T. Kropywiansky. 1098 So. Clarkson St., Denver 9, Colo., U.S.A.
 M. Borys. 8 München 9, Dollmannstr. 4/III, Deutschland.
 K. Kasdoba. 10 Beaconsfield St., Unley, South Australia.
 „Peremoha“. Av. J. M. Campos 556, San Andres, F. C. G. Mitre,
 Pr. Buenos Aires, Argentina.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Третій зошит етимологічного словника української мови

J. B. RUDNYCKYJ, *An etymological dictionary of the Ukrainian language*, p. 3, Winnipeg 1964, стор. 193-288.

Третій зошит етимологічного словника Я. Рудницького (слова *брамушка* — *vaga*) аналізує бл. 500 виразів сучасної української мови, в тому числі понад 110 варіантів, дотримуючися засади й попередніх випусків подавати синоніми (інколи й діалектні) до основного значення, принагідно включати прізвиська й рідше місцеві назви (без ближчої локалізації) та широко перелічувати подібні творива разом із автентичними й димінутивами та прислівниками (див. «Сучасність», ч. 11/1962 і 4/1964). Наші критичні уваги до цієї з кожного погляду небуденної появи ніяк не мають на меті применшувати її вагу, але мають допомогти заповнити звичайні тут прогалини чи висловити ще й інші погляди на походження слів і тим допомогти бодай незорієнтованому користувачеві. Одні голословні похвали, як і мовчанка, в таких випадках ні на що непридатні.

Авторів список діалектних виразів і цим разом слід доповнити з таких джерел: 1) І. Верхратський: Про говор галицьких лемків, 1902: *бранка* — риба, марена звичайна *Vargus barbuz* (з поль. *brzanka*), *брандзя* — бур'ян, *брызастый* — чорний з білими смугами (корова; мабуть, від брижів), *будзя* — рід риби, *буля* — гудз на чолі; його ж замішанецький словничок (1894): *брєнч* — трутень, *брунчати* — джигчати (бджола), *бурдасы* — великі винні яблука; 2) банатський словничок В. Гнатюка (ЕЗБ 30, 1911): *броки* — дріб, шріт (словаць. *broky*), *бугер* — четвертак, 8 сотиків, *буна* — повстання (серб.), *буджак* — кут, запічок (серб.), *бундава* — димля (серб.), *бурати* — тельбухи (серб.), *бумков*

— паля (угор. *bunkó* — піпок); 3) ботанічний словник Ст. Маковецького (1936): *бреклен*, *браклен* — польовий клен *Acer campestre* (може, змішання назв *паклен*, *неклен*, *суклен* із *бересклет*), *бронич сіверний* — переломник північний *Androsace septentrionalis*, *бурулька* — дятель лікарський *Archangelica officinalis*, *бут* — буряк столовий *Beta vulgaris* (порівняй *ботень борщ*), *бриток* — зніт пірський *Eriobium montanum*, *бучениш* — сідач конопляний *Eupatorium cannabinum*, *будра* — розхідник звичайний *Glechoma hederacea* (може з нім. *Gundermann* з *gundram*, *gundreba* отруйна чи наземна винна лоза), *бурчик* — зірки *Lychnis flos cuculi*, *бурич* — *Meum athamanticum* (порівн. румун. *bric*), *бружник*, *брижник* — куряча сліпота *Nonnea lutea*, *пулла*, *буглас* — медуника, воловик лікарський *Anchusa officinalis* (з давньої греко-латинської назви *buglossa* — воловий язик, за формою листків), *бусуйок* — васильки справжні *Oscimum basilicum* (з румун. *busiós*), *бранка* — тимофіївка лучна *Phleum pratense* (від назви мишію, чумизи *бор*, *бру*), *бялка* — тополя біла *Populus alba* (з поль. *białka*, *biały*), *бутерлак* — портулак *Portulaca grandiflora* (з латинської назви), *брунька*, *прунька* — слива *Prunus domestica* (з румун. *grună sliva*), *брєнчка*, *брязгітка*, *бубовник* — дзвінець малий *Rhinanthus minor crista galli*, *брижулька* — річчя *Riccia*, *брєдина* — верба козяча *Salix caprea*, *бертвінок*, *брєтвінок*, *бритванник*, *бульбук* — купальниця європейська, вочка лапа *Trollius europeus*, *бунка* — вероніка струмкова *Veronica beccabunga* (з латинської назви), *будденєж* — калина звичайна *Viburnum opulus* (з франц. *boule de neige* прудка снігу, нім. *Schneeball-strauch* за формою квіту); 4) словник діалектизмів Оде-

щини А. Москаленка (1958): *бремєрці* — маленькі плоскогубці, *брибега* — дурнуватий чоловік (з молдав. *прибгяг* «скиталець», болгар. *прєбгягам* «перебігаю»), *бричка* — подорожник середній *Plantago media* (від *бор*, *бру*, за формою цвіту й плоду), *броскай* — жаба (молдав. *броској* «самець жаби»), *брундук* — канат прив'язувати човна до паюкола в лимані (з тюрк. *burunduruk* шпайсовий ремінь закладати на ніздря коровистому коневі), *брунт* — коштовне велике намисто, *бубар* — маленька пузата неістівна рибка (мабуть, від бобир), *буджак* — хатня піч (осман. *bucak* «кут» з дальшим значенням «запічок» та ще осак вогнище, каміні), *бужбра* — піони (молдав. *бужбр* «піон»), *бузлук* — прив'язувана до підшви підкова з шипами на ліді (з тюрк. *buz* лід та іменником суфіксом — *luq*), *давати буцши* — бити (молдав. *буцши* «набивати битком»), *бульббака* — глибинь в річці, *бульббона* — баюра, яка вирита водою (молд. *бульбоакэ*, *бульбоанэ* «вир»), *бунація* — «тиха безвітряна погода на лимані, морі (італ. *bonaccia* морська тиша), *бунатарить* — настати тихий погоді на морі (з попереднього через якесь румунське посередництво), *бурдошбк* — молодий, ще закритий колос збіжжя, *бурдошкувати* — викидати колос, *бурило* — «малий невід», *під-бурок* — гак поправляти сіті, *пере-бутляти* — збовтати, потолочити, *буц* — товста людина, жирний кінь, жирний оселедець, прізва для подолян і волонян — теж *буцак*, *буцук* (отже не слушно виводити прізву подолян від слова *Буц*, як це робить автор, бо вираз *буцмаль*, *буцматий* «присадкуватий товстий» є й на Львівщині, а *буц*, *буцко* «нездара, товстий» є і в Бачці); 5) Й. Дзендзелівський: Словник специфічної лексики Нижнього Подністров'я, Лексикографічний бюлетень, в. 6, 1958: *на-бурмуситися* — надутися, *пере-буліти* — перепліти; Лінгвістичний атлас укр. народних говорів Закарпатської області УРСР, ч. 2, 1960: верховинське *бутурань-рачк-рай* — нежить (з румун. *guturái* те саме), мукачів.

бучкур — леміш (з *бочкбр* постіл, утор. *boskog* те саме, — від залізного окуття-башмака); Млинарська лексика укр. говірок Закарп. обл., Діалектологічний бюлетень, в. 8, 1961: *болган* — землянка, яма-засідка, звідки стріляють диких звірів, велика піч, піч у тарільниці-повітці над млиновим колесом підгрівати його, щоб не замерзало взимку (з румун. *bolohán*, *bolováň* великий камінь, грудка, брус); 6) Л. Паламарчук: Словник специфічної лексики говірки с. Мусівки Вчорайшенського району Житомир. обл., Лексикографічний бюлетень, в. 6, 1958: *брєнзиль* — бахрома, торочки (з нім. *Fransé*, надністрия. *фрєндзиль*), *брикнути* — раптово власти, *бублях* — бутон, *за-бухтбрити* — заглядити, *на-бухтбрити* — під'юдити, *бунда* — велика обвисла жіноча одежа, *бучка* — пуга на волів — як цікаві варіанти до проаналізованих автором виразів; 7) П. Лисенко: Словник специфічної лексики правобережної Черкащини, Лексикогр. бюлетень, в. 6, 1958: *буда* — ягода, *будяк* — коров'як *Verbascum*; Лексичні особливості говірок Ставицьанського р-ну Київ. обл., Діалект. бюлетень, в. 5, 1955: *бутлявіть* — старітися, гнити, *брашка* — прупа, гурт; Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся, 1961: *брудь* — заріст на обличчі, *при-брюш* — полубовник, *обрянець* — рихва (від *брам* «обшита», *оправа*?), *булябки*, *булябишка* — водна лілея (від *бульба*) *бучбк* — вулик (від *бучати* гудіти), *булях*, *буяч* — байрак (порівн. рос. *буерак*); 8) С. Дорошенко: Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини, Діал. бюлетень, в. 9, 1962: *бриван* — лист, деко (з нім. *Bratpfanne* сковорідка), *з-брянчить* — запроторити, *за-бузирити* — заспішити, *букса* — побої, *буравик* — 4-кутна труба над піччю (і звідти — *буравки* рід розставки горсток конопель при сушінні), *бурбуль* — пуголюк (порівн. назву чорномор. риби султаники *барбуля*, *барбуля* *Mullus barbatus* з італ. *barbone* через новогрець. *barbúni*), *буркула* — відлюдник, *бугліть* — трухлявіти; 9) Праці X дія-

лектологічної наради, Київ 1961; південно-бесарабські (В. Дроздовський): *будейчик* — масничка (з румун. *budăi, budăcă* кадочка), *баджак*, *буджак* — пшч, *букачар* — хліборіз (з румун. *bucătar* кухар, *bucăta* кусень), кіровоградські (І. Варченко): *бухта* — зробка нижче талії, *буцали* — прізва сусідам, що вживають слівця «буцім». З наших записів додамо: а) бачванські: *бреновац* — кучерявити, *бреньки* — дзвіночки, *бруга* — басетля, *брух*, грижа, пропуклина (нім. *Leistenbruch*), *буба* — жокон шовкопрядки, *будак* — джаган, *бузавирок* — волошки (угор. *búzavirág*, дослівно пшенична квітка, *бумбар* — джміль, *бундав* — гарбуз, *бундаш* — довгошерстий собака, *бунков* — топірець, *бурибури!* — приманка гусят, *бурмут* — табакка (угор. *burnót* з осман. *burun* оти дослівно «носова рослина»), *буци* — животатий, *будячки*, — дурман, б) закарпатські: *буравий* — кудлатий, *брóвдер*, *блóвдер* — духівка, *братрура* (з якогось нім. *Bratrohr*), *бродисвіт* — пройдисвіт, *броштівка* — брошка, *буроюбви* — жіночі штаниці (угор. *bugyóob plödri*, *бухасті штани*), *брілірваті* — дуже добре знати урок (франц. *briller* блищати), *бухня* — синагога, *буґіти* — плакати, *буґнати* — ходити ватітною; в) гуцульсько-буквинські: *буришкати* — нести щось важке, *буклок* — клопіт (румун. *buclic*), *буґеда* — лиха хатина, стайня, *буділака* — лихий будинок, *бриндитися* — чепуритися, *брóйтес* — посварений (ідіш-гедрей. *brojz* лютий, дослівно «в пнів»); г) північно-надністриянські (Бобреччина): *бумгум* — оковита (фран. *bon goût*, дослівно «добрий смак»), *буґжи!* — вигук дразнення корови чи бика, щоб кололи рогами, *буштинок* — обручик з карбами, об які зачіпає палка коша й трясє спіднім кошом у млині, щоб сипалося зерно під камінь (з якогось нім. *Bordstein* гранковий камінь), *бухиркати* — важко кашляти, *бучман* — бухшпан; г) сленгові й арготичні: (львівські) *братрура* — криге поліційне авто, *бруст* — напрудна кишення (нім. *Brusttasche*), *брик* — підстроч-

ник (нім. *Eselsbrücke* «міст для ослів»), *брикати* — тікати, *будуляк* — дурак; чиряк (румун. — осман. *budulac* наївний, *budala* дурень), *буль* — годуб, *буяти* — брехати, *буйда* — брехня, *бузерант* — гомосексуаліст (нім. *Buseron*), *бузерувати* — кого говорити неправду, обманювати, (одеські) *буцьвий*, *буций*, *бусий* — п'яний, *буцать* — п'яничити (з румун. *betiv* п'яниця, *betie* п'яничення), *бухтіти* — говорити, *бульбойд* — рот, *бура* — газардна гра в карти, *буфері* — жіночі груди, *бубна* — побої, *вибить бубну* — набити (з картярського), *бротувар* — пішоход (тротуар, франц. *trottoir*), *брючата* — штани, *беліберда* — нісенітниця, (шаповалів Ново-ропська; Ф. Ніколайчук, Київская старина, т. 29, 1890) *бурдаси* — штани (може з *портаси*, *портки*), *бусишєн* — шість (з циган. *шов* — 6, через значення «шістка-гріш», порівняй чернігівське прощацьке *шевєнь* шаг, пів копійки — з засекечуваною приставкою *бу-*). Немає моряцьких: *брас* — снасть на кінцях реї поветати рею горизонтально (голл. *bras*), *брєкватер* — хвилелом у гавані (англ. *breakwater*), *бридель* — пристрій пришвартову судно в гавані до зайкореної бочки (англ. *bride* вуздило), *буйреп* — трос, що зв'язує буерну судину з якорем (голл. *boeirop* дослівно «бакенна стьожка»), *буни* — поперечні напівзапрудни в руслі річки (нім. *Buhne* кашниця, берегове кріплення), а далі: *бравнінг* (за винахідником *Browning-om*), *бурат* — машина очищувати зерно й муку просіюванням (італ. *buratto* волосяне сито), *бури* — студент-корпорант (нім. *Bursche* парубок).

Недостатньо використав автор при історичній документації окремих виразів таке першорядне джерело, як «Лексикон» П. Беринди (1627); авторові посилання на Беринду оперті, мабуть, лиш на Тимченків «Історичний словник укр. язика» (1930) і чомусь не беруть до уваги всієї лексики цього твору. Автор проводить самовільну селекцію історичної лексики, зокрема при включанні європеїзмів і польонізмів

мів «Лексикону», хоч не пожалів місця на такі похідні творива, як принагідне Кулішеве *браниччина* — «доба Браніцьких у 18 в.», біблійного Ваала з посланням на Беринду (ми ж радше *«служимо мамоні»*, ніж Ваалові!), а чи справді зайве в етимологічному словнику тлумачення, що «в.» це умовне скорочення слова *вік* (286) тощо. Немає тут загалом Бериндиних польонізмів 17 в.: абов'їм, аз'али, аз'аж, бр'імо, бр'мячи, бр'меньє, бр'янк, бр'янкаючи, болкотливый б'найм-н'їй, безб'дність-н'ий, б'єствлю, б'єствлюся, бляск, бол'єнец (поль. наго-стос!), балван (366), кр'їм болван; відсутні серед расел і засвідчені в Беринди європеїзми (грецизми-латинізми) тощо: алманський, артир'їя, арфа, астрол'ог, арфрон, апеляція, апуруговий, аскити, ант'їм'їєсь, афедрон, алефбет, арган — а далі: набуцн'їваю, бр'амы (рясны), б'акаю (обличаю), б'агн'їята (шутки), берем'їнная (в автора є лиш пізніше бременна), б'оклажок, блейвас, богальр (храбрый). Тому що від часу надрукування Тимченкового історичного словника стали відомими дальші рукописні словнички, слід було б при історичній метриці окремих виразів використати хоча б опубліковане досі, де воно засвідчує давність аналізованої лексеми. Так, опублікований нами матеріал з рукописного словника І. Максимовича 1718-24 рр. (в *Анналах УВАН VIII, 1-2, 1960*) включає отакі дальші вирази, що в автора або не засвідчені загалом, або аж для пізнішого часу: альїй, асаул, бакал, балак'їр cloacula (з румун. balig'ar навіз, купа пного), бурлаки colluvium, білоглова «ж'їнка» (поль. białogłowa від білої хустки на голові), бутор, булат. Одночасно хочемо звернути увагу на перший рукописний «слов'янський-латинський словник кив'ських монахів-філологів А. Корецького-Сатановського й Є. Славинецького з половини 17 в. з паризької Національної бібліотеці, де зустрічається р'їзша документація для низки наших виразів, так само і для не завжди включених в авторів словник: аджамський — «пер-

ський», анис, ахатис, бажант, бардиш, бас, белкочно, билень і бичило у молотила (щ'їпа), бичен'їє, бичю, блєко, боднар'є, боз древо, б'оклаг, бот'їю, бохма (бігме), брезел'їя древо, бремен'їта (вагітна), брєчка (горілка зі зб'їжж'я), брозда, бр'яцаю, буднар'є.

Аналіза шляху переймання декотрих позичень в автора надто поверхова: при *буцентавр*, *буцєфал* грецька мова була лиш праджерелом, бо в українську мову вони прийшли за латино-німецьким чи латино-польським посередництвом, як про це свідчить вимова з *-ц-*, а не з первісним *-к-*. Вираз *бургомістр* це секундарне позичення вже почерез російське з голл. *burgemeester* (чи то з долішньонімецького), тоді як у давній нашій (і зах.-укр.) формі *бурмистер* джерелом був поль. *burmistrz* з середньо-високонім. *burmester*. Нашого виразу *бовт* — жердка виполощувати рибу, не слід зводити з позиченням *болт* (Беринда 297) — стріла аркебуза (з долішньонім. *bolte* втичка-своринь). Закарпатсько-лемківське і бачанське *брамушка* — мураха, вираз ніяк не табуїстичний, як хоче автор, але контамінація словацького *mravec*, *mravka* з укр. *мурашка*. Непереконливе й авторове тлумачення виразу *бузя рот* від пестливих *губуся-губа*; крім таки занесеного румун. *buza* рот заважили тут і поль. *buzia* рот і буковин. *дигачє пуся* поцілунок (з п'ївд.-нім. *Pusserl* — поцілунок, рід тістечка, що з франц. *baiser* — поцілунок, рід тістечка, контамінованого з *pussieren* — водитися з дівчиною, франц. *pousser* — штовхати). Годі приїняти авторову етимологію *брендати* — вештати від *брести* з інфіксом *-н-*; існує бо первісне буковинське *бриндиг'їся* — прибиратися, а належить сюди, мабуть, і з Одещини *брунт* — коштовне велике намісто, і давнє польське *brunda* — цяцька, іграшка, коштовний жіночий стр'їй (що, мабуть, із середньо-високонім. *brēm* — лямівка, обшита, оправа, чи франц. *brimborion* дрібнички, цяцьки); оця *бринда* послужила, мабуть, джерелом і румун. *brîndușă*

шафран, крокос (звідки й гуцуль. *бриндушка*), спершу зі значенням «чічка». Автор неслухно пов'язує прізви для добруджанського українця *буткъл* з болг. бутвам — што-вхаю, кол — кіл та бутнешц, бутмиш — дурець; ідеться бо про вираз, тотожний з турецькою назвою для території Запоріжжя *Butqaly*, яку О. Прицак в англомовній Енциклопедії українознавства (Ukraine, a concise encyclopaedia, v. I, p. 9, Торонто 1963) тлумачить як тюркську прізви для козаків — «кашоїди, кашовари» (себто казан. — татар. бутка, казах. і каракалп. батка — каша з суфіксом -лы отже ніби — кашовий, кашовик); може однак ідеться тут радше про казах. *butqyl* — яругувата низовина (у В. Радлова «неровность, кочковатое место»). Звідси хіба слід виводити й давно назву *бут* — татарсько-укр. перекладач (відсутню в рецензованому словнику), хоч можна б думати тут і про осман.-персь. *put* ідол, хрест, *puta tabydzý* — ідолопоклонник (християнин). Наголос у слові бурштин (Беринда 407) сескундарний і не може бути доказом проти польського посередництва при цьому позиченні з нім. *bornsten*, бо на іншому місці в того ж Беринди (196) є якраз бурштын. З уваги на те, що наголос нерідко буває остаточною критерієм при розпізнаванні польського позичення чи посередництва, слід у кожному випадку історичної документації подавати засвідчені дублети (напр., *бута*, Беринда 166, *бутá*, Беринда 311, а далі і *бáлсам* 409, *бáнкет* 305). Неповно подано діалектний засяг виразу *бурнус*: він знаний не лиш над сер.-горіш. Дністром (Янув), але й над Дніпром та на Лівобережжі. Тому що при похідних творивах автор не подає їх значення, годі сказати, чи, напр., подане під *бур-*

кати (262) буркун, буркотун, буркунчик це назва люцерни серповидної *Medicago falcata* (у Маковецького: *буркун*, *буркунчик*, *бурунчик*, *бурундук*); якщо так, то авторова етимологія неввірна, бо ця назва взята з тюрк. буркун-, бурун- — скручуватися, звиватися (від слимакувато закрученого плоду рослини). Але тому що автор при своїй слабості цитувати якнайбільше похідних творив, не називаючи їхніх значень, не зробив того й у цьому випадку, то годі вгадати, який це буркун він мав на думці.

А що автор включає спорадично й неукраїнську топонімію, то шкода, що невідомою йому залишилася праця О. С. Стрижак «Назви річок Полтавщини» (Київ, 1963), звідки зміг би у цьому зошиті використати аналізу річкових назв: Баталія, Будаєва (тюрк. батак — болото), Булаєць (тюрк. булак — джерело, струмок), Бурчак; до речі, і назву р. Брониця Стрижак виводить від давнього брєніє — болото; Рудницький же назву Брониця (на жаль, без ближчого визначення, чи це річка чи місцевість) виводить то від слова брід (211), то від брєня (216); відсутність льокалізації (сьогодні лиш у гуцуль.-бойків. говірках трупя -дн- упрощується в -нн-!) і специфікації (назву річки якось трудно б виводити від виразу брєня!) примушує вірити обом тлумаченням, себто й однаково сумніватися в їх слушності.

Попри ці огріхи, а їх можна б оминути бодей у дальших зошитах (і в цьому мета наших критичних заміток), доводиться віддати належну шану і праці автора і його організаторсько-видавничим зусиллям, зв'язаним з появою й оцього зошита.

Олекса ГОРБАЧ

Поетична повість про дитинство на Україні

Олекса Ізарський, *Ранок*, повість. Бібліотека «Сучасности» ч. 7. Мюнхен 1963.

Любителі поетичної прози дістали змогу насолоджуватися чарівним твором, що веде читача у світ дитинства, який, щодалі минають роки нашого життя, стає все чіткішим та виразнішим перед нашими очима. Зникає бо впродовж років все неістотне й дрібне, а певні події і люди, що формували нас та вплинули на наш духовий розвиток, зберігаються в пам'яті, немов нерозривний ланцюг. Тому й найкращі повісті з років дитинства написані письменниками в зрілому, а то і в старшому віці («Зачарована Десна» О. Довженка).

Олекса Ізарський відомий українському читачеві на еміграції не тільки з передше надрукованих уривків своїх повістей «Ранок» та «Віктор і Ляля» (яку саме закінчив), але ще й з цілого ряду літературознавчих розвідок з ділянки українсько-німецьких та українсько-російських літературних і культурних зв'язків.

Довга та наполеглива праця письменника увінчалася небуденним успіхом. Ранок можна без перебільшень зарахувати до найкращих творів нашої літератури останніх років. Авторкові вдалося майстерно відтворити чарівний світ дитинства свого малого героя Віктора, що виростає в інтелігентській родині священничого походження на Полтавщині. Містечко, на краю якого живе родина Віктора, автор назвав Сонгородом, в алюзії на його сонливо-мирну атмосферу, яка, мабуть, не змінилася від гоголівських часів. І хоч родина та довкілля Віктора схоплені реально, повість не позбавлена казкових та легендарних рис.

З тонким відчуттям автор відтворив духовий розвиток свого малого героя, почавши від перших проблем свідомого сприймання родинного довкілля до все дальшого поширення дитячого виднокругу. Казкові риси повісті умовні, вони виявляються у передачі зачарованого світу дитячої уяви, у сприйманні нею простору, речей та звуків. В уяві Вік-

тора відкритий світ стає безконечним і порожнім, немов порожня церква, мертві речі оживають і набирають гротескових форм — Вітин дім у сонячній спеці здається хлопчикові верблюдом, що лягає спати, а звуки наростають до гігантських розмірів: гудіння джмеля здається йому інколи гудінням пароплава.

Попри відтворення казкового і реального світу Вікторового дитинства, що, не зважаючи на глибокі соціальні та політичні зміни, які сколихнули нашу країну, проходить надиво мирно й ідилічно в його родинному затишку, автор схопив очима героя ту заспану атмосферу полтавського провінційного містечка, в якій ніби час став і яка спонукала його дати йому поетичну назву Сонгород. Щойно в другій частині повісти, коли Віктор переступає межу, за якою починається школярський вік, коли дитина переступає з замкненого родинного кола у нове довкілля співучнів та школи, — зображуваний світ набирає реальніших рис та відзеркалює подекуди ті напружені стосунки, що існували серед різних верств нашого населення.

Повість кінчається своєрідним катклізмом для Віктора: терор і арешти кінця 1920-их років сколихують сонливий спокій рідного містечка і життя його мирних мешканців. Батьки Віктора покидають Сонгород та ідилічний дім на краю міста і переїжджають жити до Полтави, де ціла родина мусить зміститися в одній кімнаті. Втрата дорогих людей, тварин, предметів та чарівної природи потрясає Віктора, що опанований бажанням збудитися з цього кошмару і віднайти себе серед давніх обставин. Але цей переворот у житті хлопчика одночасно загартовує його, і він поволі починає усвідомлювати страждання людей, між якими живе. Прощання Віктора з улюбленою вчителькою, що їде до щойно з Соловків звільненого чоловіка, символізує кінець його сонгородських років. Хлопчиків не лишається нічого іншого, як освоїтися з новим містом і чужим довкіллям.

Про дальші роки внутрішнього формування і духового росту героя розкаже повість «Віктор і Ляля», яку автор саме готує до друку.

При відтворюванні переживань та внутрішнього і зовнішнього світу свого героя автор не пішов утертими слідами конвенційної прози, в якій дія розвивається хронологічно; він застосував модерні композиційні й стилістичні засоби, що полягають головне у вживанні різних часових площин розповіді, пов'язаних між собою асоціацією думок. Ці композиційно-стилістичні засоби були введені свого часу в літературу французьким письменником Марселем Прустом, у його «В шуканні втраченого часу» і мали великий вплив на

розвиток модерної повісти і роману світової літератури.

Немов майстер-ювелір автор вицзелював стиль і мову. Небуденна лексика, черпнута із живої мови прерізних соціальних прошарків, приголомшує читача своїм багатством. Постаті батьків, бабусі, брата, Дуньки та інших осіб врисовуються в пам'ять читача своїми теплими, індивідуальними рисами.

Кожному, хто вміє сприймати етичну прозу і чия душа ще не зчерствіла та спроможна до пошуків «втраченого часу», «Ранок» стане великою насолодою і дасть безпосередній образ краси української землі й її чудових людей.

А. Г. Г-ч

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

ШЕКСПІРІВСЬКІ ВИСТАВИ У ВІСБАДЕНІ

(Власна кореспонденція «Сучасности»)

(ік) У рамках Міжнародного травневого фестивалю у Вісбадені 1964 мали місце шекспірівські вистави, привезені театрами з Англії та Франції. Тим самим славетна курортна місцевість над Райном сплатила іншомовну данину шекспірівському рокові.

Брістольський «Олд Вік» приїхав з двома речами: ранньою комедією «Любощі намарно» і хронікою «Король Генрі V». Замовити квитки на цю останню Вашому кореспонденту не вистачило духу. Йому завжди журно слухати про смерть Фалстафа і прикро дивитись, як ображають розкішного фалстафівського дурня Пістола. Крім того, Ваш кореспондент не любить принца Генрі (який у цій хроніці діє вже як король), вважає його за негідного лицеміра, і він, наприклад, дуже радів, що у стретфордській виставі першої частини «Генрі IV» принц Генрі вбиває Персі у двобої підступом, а не перевагою вояцького вміння. Отже, від цієї вистави довелося відмовитись. Але зате — «Любощі намарно»!

Історія театру «Олд Вік» у Брі-

столі в коротких словах така. Наприкінці 40-х рр. цей театр був заснований Лондонським «Олд Вік». Захід ужито, щоб уберегти приміщення одного з найстарших англійських театрів — брістольський «Сіейтер Ройял». І дитина виправдала батьківські сподівання. Керівництво перебрав талановитий, обдарований упертою фантазією Вал Мей. Напрвесні 1962 р. театр спромігся на першу сенсацію: виставлений на кону толстовський роман «Війна і мир» в опрацьованні Ервіна Піскатора. Слідували ібсенівські «Бранд» і «Боротьба за престіл», п'єса Дж. Б. Прістлі «Віднята голова» (за новелею Айріса Мардоча). Деякі з інсценізацій перекочували потім на лондонські підмостки, і успіх був такий, що, наприклад, м'юзикел «Недосвідчена молодість» своїми 2 282 виставами побив рекорд славетної «Моеї прекрасної леді». Коли Лондонський «Олд Вік» був ліквідований і в його приміщенні тимчасово оселився новий Національний театр, брістольський престолонаступник не без підстав проголосив себе за про-

довжувача традиції.

«Любощі намарно» це те, що в російському перекладі називається незграбно «Бесплодные усилия любви», а в українському (який ще не снує) цитується відповідно як «Марні зусилля кохання». За півтора сторіччя безперервної німецької шекспірології комедія була засуджена на налічку несценічної. У ній нема властивої фабули — і що для німців найстрашніше — нема «ідеї». Насправді це річ препишно театральна.

Щоб переконати німців, що це так, треба було, отже, показати їм комедію у виконанні оригінальному, у виконанні англійському. Шок був в основному благодайний. Це був, звичайно, тільки шок, тобто — спричинений страсенням стан, за якого людина ще немов заморожена, ще не знає, чи їй болить, а чи їй приємно. В усякому разі, вісбаденські рецензенти прилюдно визнали, мовляв, перед тим вони нічого не знали про театральність «Любощів намарно», а тепер охоче видають комедії посвідку на сценічність, на спроможність тримати глядача у напруженні протягом цілого вечора.

Треба, зрештою, бути справедливим і визнати, що й лави німецького філологічного шекспірознавства останніми роками здригнулися. Дуже повільно, а проте все таки множаться голоси, які відкривають на німецькому ґрунті давно вже деінде усвідомлену істину, саме: загадку шекспірівського генія можна куди точніше розгадати, звертавшись не стільки до питання, як далеко був Шекспір обізнаний з творами Монтеня, скільки до питання, якого роду конкретних акторів, своїх колеґ, мав він на увазі, імпровізувавши сценічні образи. У цьому дусі, наприклад, робить хай і не позначену особливою сміливістю, але таки цілком слушну спробу відомий шекспіролог Рудольф Штамм (у програмовому зшиточкові, випущеному до вісбаденської вистави «Любощі намарно»): спробу на кількох зразках за шекспірівським текстом прознати жест, міміку. А те, що написала одна німецька авторка (Гільда Шпіль у «Франкфуртер Альгемайне Цайтунг» з 25. квітня 1964) про ігрову

основу англійського національного характеру, варт навіть навести тут цитатно:

Тихий, вихований, рибокровний, флегматичний англієць, що його світ вважає за архетип острів'янина, — це личина, яка йому, стала, звичайно ж, за другу натуру. Він її скидає, коли він, нібито костюмований, убраний в одяг своїх елісаветинських, якобітських чи георгіянських предків, виходить на кін. Тоді спадкоємець тих вікторіянців, що їх пізні дев'ятнадцяте сторіччя запакувало у гамівну сорочку, вдягається у шати людей часів Ренесансу, барокко й Регентства, які йому куди більше личать. Подивитися тільки, як інакше, наскільки вільніше, невимушеніше й самозрозуміліше рухається він по тойбіч рампи, ніж в англійському будні, який зробив з нього таку клятийку!

Цитату треба було навести не тільки як свідoctво зрушення у німецькій шекспірознавчій ментальності. Вона влучна ще й тому, що, написана без усякого зв'язку з обговорюваною нами виставою брістольців, вона якнайкраще дає уявлення про всю її атмосферу. Король Наварський (Девід Додмід) чудово носить елісаветинську борідку, — але, здається, у цьому пункті йому маскуватися особливо не доводиться, бо такого роду борідка модна сьогодні й у житті, не тільки на сцені. Троє придворців злегка вклоняються, коли він виходить. Поклін удаваний, вони насправді — четверо друзів, четверо молодих людей, які з надміру здоров'я й розпираних душевними силами, вирішили себе погамувати. Вони врочисто зрекаються кохання і віддаються езотеричним наукам та високій поезії. Тоді при дворі з'являються гості: принцеса Французька (Ізн Данн) із трьома своїми дамами-подругами. І, ясна річ, починається казначка. Починається взаємне підстежування друзів одного за одним: чи не порушили вони, бува, обітницю і чи не пишуть любовні сонети. Виявляється: так, порушили і пишуть.

Так званий високий плян нерозривно переплітається з так званим низьким. Неуявлено довгим налігачем витягає сторожовий Лобуряка на сцену блазня Голоवेशку (імена провізорично, оскільки, як сказано, українського перекладу комедії ще нема). Він його арештував за порушення королівського закону про заборону кохатися. Кохався ж він із Жакенеттою, і ось вона з'являється теж, пречарівний екземпляр наївної еротики (Дженні Вудфорд), що за ним зідхає й «хімерний еспанець», один з найгротесковіших персонажів Шекспірових, дон Адріано де Армадо (Крістофер Бенджамін). Гротескову групу доповнює вчитель Голоферн (лясни його по плечі, і так і здійметься з нього курява шкільної крейди) і відданий приклонник його вчености сер Натаніел, сільський священик. Єдність дії полягає у тому, що під кінець заходжуються блазнівнати всі без розбору — без уваги на стан і класову приналежність. Відбувається спроба колективного сватання під виглядом так званої «маски» — інтермедії з перевдяганням. Друзі перебираються на бояр, на справжніх кремлівських бояр, тобто на таких, якими вони запам'ятувалися в Англії з часу, коли туди прибуло посольство Івана Грозного женихатись до однієї родички Єлисавети.

Ці «москалі» грандіозні. Спершу двос здоровенних турків вдаряють у гонги, і то вдаряють так, що майже скрикуєш від страху за міцноту стін глядачівської залі й власних барабанних перетинок. А тоді починається врочисте шестя чотирьох дідів-морозів з білошмими бородами й у хвацьких червоних ковпаках. Вони наближаються до дам, тримаючи обидві руки за пазухою каптанів. Вимовивши положені за ролею слова, вони раптом вихоплюють руки, в кожній з яких виявляється по тамбуринові, тамбуринами вчиняють чемне бреччання, хвицають у повітрі мудруватим реверансом і тоді застигають у відданому поклоні. (Тобто, вони знаменитою елисаветинською котлярівщиною наочно пояснюють те, як собі в загальних рисах виображає «російську душу» ще й

сьогодні пересічний західняк. Пор. ті коники, що їх нещодавно викидала Марлена Дітріх у Москві.)

Просто фізично неможливо не похотати таких милих москалів. Усі чотири чорнобриві цього вечора природою речі, отже, готові капітулювати. Але... Але любовці таки намарно. Кур'єр з Франції привозить сумну звістку про смерть короля, принцесиною батька. Закохані повинні розлучитися на цілий рік. Двірська вистава про героїв, що її, озброєні триметровими мечами й несправно-бляшаними щитами, так вразливо грали дон Адріано, Голоферн, сер Натаніел і Голоवेशка, закінчується не очікуваним бадьорим епілогом, а багатомовним мінором. Одну з двох фінальних пісеньок, про Зиму, співає тут старенький сер Натаніел (Френк Мідлмас). Із сангвістичного сміхуна він перетворюється раптом на наладованого вантажем віку мудреця, і спів його надтріснутим голосом поготів проймає, що в ньому нема й натяку на сльозу. Але пісенька про Весну в виконанні Жакенетти звучить теж меланхолійно. І це дуже добре. Дуже добре буває в таку округлу бочку щирою сміху влити бодай невеличку ложечку так само щирої журби, бо воно, як то кажуть, ушляхетнює. Високолетний дон Адріано, чий особливим робом вишукані вирази так надавалися б на переклад покійного Володимира Державина, розчарований у своїй дульсінеолубній мрії, віддаляється у блакитну безвість, кругленька Жакенетта доброзичливо киває йому на прощання, — і це справді вельми гарний, вельми по-ренесансовому приемний смуток.

Центральну чоловічу ролю «високого ряду», молодого придворця Вірона грав Річард Паско. Це актор значною мірою видатний. Він брав участь уже у славетній виставі «Тамерлана Великого» Марло, режисерованій Тайроном Газрі та Доналдом Волфітом, прем'єра якої відбулася 24. вересня 1951 у Лондонському «Олд Вік». Сьогодні Паско — зірка брістольського ансамблю. У «Генрі V» він грає заголовну ролю. У «Любошцах намарно» йому, щоправда, бракувало суверенної партнерки у

словесних боях (Розаліна у виконанні Барбари Лей-Гант промайнула на сцені занадто швидко, не спромігнися затримати на собі належної уваги, так що не можна було розсмакувати як слід ані одного дотепу). Проте, сам він настільки королював на кону, що коли по виставі вийшов наперед і від імені товаришів подякував публіці за сердечне прийняття, то рецензент однієї вісбаденської газети вирішив, мовляв, він і грав самого короля Наварського (і так другого дня й стояло у часописі).

Елегійний фінал вистави був, крім того, добрий ще й тому, що органічну потребу журбу обіймати з радістю він проявив і як плідну пропозицію до розгадки, знову ж таки, шекспірівської проблеми взагалі. Автора монологів, назнаменованих світовою скорботою, дослідники шукають конче у котромусь замаскованому аристократі елісаветинсько-якобїтських часів, бо воно їм ніяк не в'яжеться з реальним образом задокументованого актора Шекспіра, який набував будинки й, здається, був не чужий лихварства. Але ось із вистави брістольців стає так же ясно: переповнена життєвою снагою людина мусить, самою силою діалектики явища, вряди-годи зробити перерву в щоденних клопотах, мусить піти посидіти трошки на цвинтарі, подумати над минулістю земного і скомпонувати щось на цю тему.

На превеликий жаль, такої самозрозумілості бракувало інсценізації Театру Франції, який приїхав до Вісбадену з тією шекспірівською річчю, де проблема стоїть, як то говориться, руба. Вистава «Гамлета» у цьому театрі — одне велике й суцільне розчарування.

Жан Люї Барро — величина загально визнана. Ні в кого, в тому числі й в автора цих рядків, немає найменшого сумніву, що це один з найбільших акторів сторіччя. Усі ми бачили його у фільмах, від осередньої ролі у «Дітях раю» до епізодичної ролі в екранізації п'єси Бернаноса «Діалоги кармеліток». Багато з нас бачили його живою у театрі, у творах Маріво, Кльоделя, модерних. Гамлета грає він уже близько п'ятнадцять років, починаючи з Те-

атру Маріні. У костюмі цієї ролі він рухається так, ніби був у ньому народжений, її легенями він дихає, наче б то були власні його легені. Вона, можливо, мала б стати ролею його життя. І от же ж!

Насамперед, — і це видно навіть людині з не надто гострим зором, — Барро втомлений. Він утомлений, — перше, тому, що він директор театру. При тому він не просто директор театру, його посада вища за посаду пересічного народного артиста республіки, навіть народного артиста Радянського Союзу. Він урядовець цілої нації, керівник її модою і завідувач її смаків. У сьогоднішній Франції це настільки трудна річ, що навіть вулична простота одягу, нормальний атрибут людини з відповідальними завданнями, не врівноважує його образу в житті. Коли по закінченні спектаклю він виходить у передпокій, де його оточують ловці автограм, він здається не самим собою. Окремо цей піджачок паризького гамена минулого сторіччя і окремо встромлений у так звані незнані обрії зір, що в ньому несхибно знати щось наче примусовий асортимент самоприсилування до того, що в нас називається робити з себе Івана Івановича.

Але такий зір в адміністратора ще півбди. Тут він небезпечний на повну міру, тому що це зір і Барроактора. У ньому слідно, що традиційний лицедій грав у міжчасі «абсурдний театр», а таке дурно не минається. Репрезентант не часткового, а цілого, він повинен робити не тільки те, що подобається йому з усього серця, а й те, що подобається тільки розумом. Тим то в нього так зумисне не підстрижена потилиця. Зумисність особливо впадає в око, якщо знати, що Барро вже за п'ятдесят. І це подруге.

Небіжчик Кокто так писав колись про нього в цій ролі:

... Принц Данський це для нього можливість виразу власних здібностей.

Він їх використовує з подивугідною мудрістю і робить головному творові Шекспіра прислугу, яку навряд чи був би спроможний зро-

бити присяжний виконавець героїв.

Справді, він — не знижуючи ролі — позбавляє її того фальшивого звучання, якого їй надають великі «герої» і до якого публіка, на жаль, має фатальний нахил, саме його вимагаючи від виконавця.

Можливо, що воно дійсно так було напочатку, бо дуже важко припустити, щоб Кокто чогось не додивився. В усякому разі, те, що є сьогодні, у році 1964, це напрощуд механічна мішанина з кількох місць, позначених, авжеж, «подивугідною мудрістю», і місць, звучання яких не то що «фальшиве», а взагалі нестерпне. Мішанина ця нещирою, навіть коли взяти до уваги залізни вікові закони вимовлення французьких слів, ба навіть і коли усвідомити той незаперечний факт, що в самого Шекспіра ролі Гамлета складається щонайменше з двох відмінних одна від одної ролі.

Барро дуже маленький, дуже чорнявий і туже темношкірий. Чому й ні! Гамлета грали і чоловіки тевтонської статури, і найрафінованіші жінки — Сара Вернар і Аста Нільсен. Коли Барро грає у власній фактурі, коли він діє у згоді з отриманим, зроду до нього паролісним костюмом, тоді все на місці. На місці, тому що Гамлета можна грати по-всякому: від і до. Не можна його грати тільки тоді, коли ти не знаєш, що саме ти хочеш грати.

Гамлет, занурений у читання книжки, лякається, коли раптово звертання Полонія вириває його з кола читання. Це дуже добра знахідка. «Де пароль, де пароль, де пароль», відповідає він на наступний запит Полонія (так чарівно неперекладно звучить це світлої слави речення у перекладі Андре Жіда), і тоді підкидає книгу високо вгору, і вона зникає за стіною півзадника. У це теж дуже добра знахідка. Їх, добрих знахідок, є багато в поодиноких репліках, у поодиноких жестах, зворотах тіла, усміхах, у цілих відтинках діалогу, особливо ж тут, у цій сцені з Полонієм. Добродушний цинізм, раптова різкість виразу обличчя, раптовий журний погляд — зарисовується цікава експозиція, увага гляда-

ча напружується у чеканні, у передчутті, що ж то буде, мовляв, коли настануть справжні кульмінації.

Вони не настають. Коли Гамлет сам або коли він переходить до істотної драми, тон міняється без усякого переходу, без усякого виправдання, — виправдання не тільки психологічного, а й чисто театрального, — і має місце тільки псевдоклясична поза і надмухана порожнявою деклямація, в якій домінує однопляновий, безноансовий крик. Знов таки — чому ні! Можна, і треба грати дві, три і так далі душі Гамлета. Але за умову править, щоб воно було зроблено, а не просто зшито.

Грубе шитво згущується інколи аж до вузла несмаку. У сцені на кладовищі Барро нічого сумняшся прикладає череп Йорика до власного обличчя. О, це зовсім не те, що було у фільмі Лоренса Олів'є, коли тіль Гамлета лягала на череп, який перебував на землі, так, що череп якраз зміщувався у тіль голови. Виходивши з монологом про буття та небуття, Барро — жах! — тримає у руці кинджала. Жах не у кинджалі (в Олів'є він теж був у руці в цій сцені), а у тому, як він його тримає. Він тримає його так, як тримають пальця у відомому пародійованій арії Ленського: «паду ли я стрелой пронзенний», — і тикають пальцем у груди, — «чи мимо пролетит она?» — і тикають пальцем повз себе. Дослівно.

Досвідчений режисер, Барро, ясна річ, знав, що мусить розв'язати в інсценізуванні і проблему подвійної дії іншого роду: дії «дійсних» персонажів трагедії і дії «акторів», що перед дійсними грають уявне. Але якщо крайньою гранню його власної гри була умовна деклямація найшаблонішого гатунку, то щоб відмежуванням окреслити сцену на сцені, йому залишався єдиний можливий вихід: уявну гру відбутти вже у площині цілковитого примітивізму. І справді інтермедія виконується такими засобами, що їх посоромилися б навіть наші ярмаркові штукарі. Як відомо, глузд дійства про отруєння Гонзаго полягає в тому, щоб ним перевірити реакцію короля Клавдія і довідатися, вбивця він чи ні. У Барро цей

глузд втрачається безслідно, бо його лицедійна королева, приспавши старого чоловіка, притьмом закликає отруйника вчинити його чорне діло. Робить вона це такими жестами, діюві особи говорять і рухаються тут таким робом, що все воно вкупі служить найкращою ілюстрацією того, як не треба грати, — принаймні як не треба грати, якщо взяти за норму вказівки Гамлета акторам за самим шекспірівським текстом. Не дивина, отже, що ці вказівки Барро скоротив наполовину, а залишену решту слів протарабанив сливе дадаїстичною дикцією.

На кого, якщо так собі подумати, може бути розрахований такий солом'яний вертеп? Театрально підкутий елисаветинський глядач закидав би його гнилими яблуками, горіхами або чим там ще. За наших просвічених часів належалося б освистання. Відсутність освистання на вісбаденській виставі свідчила лише про невхильний поступ просвічености наперед.

За одну з найважливіших рис п'єси «Гамлет» править те, що серед її дійових осіб немає ані однієї неталановитої людини. Король Клавдій такий же життєрадісний гострослов, як і блазень-гробокіп, Талановитий Полоній, талановитий навіть Озрік, а вже й не казати про Розенкранца з Гільденстерном — адже просто неможливо уявити собі, щоб Гамлет на університетській лаві потоваришував з балбесами.

Якщо абстрагуватися від П'єра Вертена, який грає Полонія добре, але грає у так званому побутовому плані, що випадає з цієї вистави, то вся решта виконавців грає суцільних балбесів. Гільденстерн і Розенкранц навіть не примітивні хитруни-шпигуни, як їх звичайно зображують. Вони тільки стоять на сцені, й більш нічого. Так само Горацио. Так само Фортінбрас. Озрік при першому виході пробує підстрибнути, вдати з себе щось таке, що «без компліментів і до маминої цицьки не бралося» (слова Гамлета). Але в нього це не виходить смішно, тому що він здоровецький парубійко з ляжками глядіятора (Андре Батіс), і оскільки режисер навіть не спробував вирізь-

бити з цього матеріялу щось цікавіше, Озрік майже відразу по тому стушковується і стає в ряд інших тьмуктороканських болванів, які становлять людський потенціал цієї наскрізь беззвучної інсценізації.

Беззвучної, бо той наддивний крик, яким кричать офіцери, зустрівшись з духовидом Гамлетового батька, звучить тільки у вухах, але ні в якому разі не в серцях глядача. Сам дух набирається духу, а тоді й собі заходжується кричати. Кричить Гамлет у розмові з ним. Кричить Лаяерт, вдираючись до королівських покоїв. Кричить король у королівських покоях. Він (Жан Дезайї) при тому безконечно плутається у своєму довжелезному балахоні, що походить не з якоїсь певної епохи, а з понадчасного гардеробу провінційних халабуд. Такий самий балахон у Полонія.

Жінки у виставі взагалі не існують. Королева (Марі-Елен Дасте) — не існує, Офелія (Сімона Валер) — не існує. Офелія поводить на сцені так: скажуть їй кричати — кричить, скажуть падати на підлогу — падає, а не скажуть, мовляв, те, що говорить їй Гамлет перед тим як сісти біля її ніг при початку інтермедії, являє собою непристойність, — вона й сидить маком, наче нічого не сталося. У сцені божевілья вона розкидає квіти так некваліфіковано, що далі, при зміні місця дії, виконавці не знають, що з тими квітами вдіяти. Куди ж воно годиться така робота?

Гробокіп викидає лопатою землю таким неймовірним робом, що він без найменшого сумніву провалився б на вступному іспиті до театральної школи Станіславського. Справа, звичайно, не у дотриманні системи Станіславського в усьому її об'ємі. Натуралістичне розв'язання це тільки одне з можливих розв'язань, і далеко не кожен театральної стиль вимагає детальних етюдів «на афективну пам'ять», роздрібних анкет на тему, що дана дійова особа робила сьогодні вранці, як умивалась, яку пісню співала при вмиванні ітд. Вистави різних ритмів дозволяють різні можливості скорочення шляху. Але ні в одному з існуючих стилів

не може бути так, щоб актор тільки вимовляв приписану йому кількість слів і тільки значив виміряну йому кількість кроків. Дійова особа, навколо якої нема елементів її біографії бодай у вигляді мінімуму приналежного тільки їй одній сценічного повітря, — не дійова особа, а особа бездіяльна, особа беззвучна. Кокто назвав був Гамлета Барро «каріятидним Гамлетом», «Гамлетом, який має вигляд носія будови». Якщо це справді так, то інші гадані носії цієї вкрай безстильної будови — чисті архітектурні мінуси.

Але інсценізація не тільки безстильна. Є в ній речі й гетьто недозвольні. У великій сцені з Офелією Гамлет раптом помічає, що за ними стежать. Цього нема у тексті, але так звичайно грають, і воно стало за традицію. У виставі Барро король і Полоній ніби ненароком сіпають завісу, за якою вони сховані. Сіпання це безконечне. Вже давно помітив не тільки Гамлет, а й найнеуважніший глядач, мовляв, за завісою хтось є, вже давно усім усе ясно, — а вони сіпають та й сіпають. Таку просту річ і аж так присутнім втовмачувати! Несамохіть виринає думка про самонедовіру як про режисерський цоколь цієї вистави. І про самонедовіру як про ґрунт недовіри до глядача.

Ну й, samozрозуміло, глядачеві таки трудно проїнятися вірою супроти режисера. Як можна повірити, наприклад, отому придворцеві, який у фінальній розгрі на наказ Гамлета біжить «зачинити двері», біжить, порушуючи рисунок мізансцени, біжить незроблено, невписано у раму, біжить, як в ірришці трепоганого

драматурґа.

Музика Онегґера обурлива. Обурливо, що це музика Артура Онегґера. Нема музичного задуму вистави, нема взагалі нічого, крім звукових клаптів, яких даремно вичікуєш там, де їм сам Бог велів бути, і які без усякої потреби раптом дають про себе знати тоді, коли їх вичікувати давно вже забувася. Нерішуча спроба прозвучати наприкінці жалобним маршем тільки підкреслює відсутність цілоти. Це на сто голів нижче від знаменного музичного оформлення, що його створив для «Гамлета» Шостакович, ба й від Лисенкової музики, яку він уклав для київської приватної вистави Старицького року 1873.

Така ця безрадісна інсценізація. Безрадісна, тому що на неї не падає й відблиск тих великих радощів праці, які неуникненні, коли трагедію майструють з одного великого й перспективного плану. П'ятнадцятирічний свій здобуток Жан Люї Барро звів до чогось, що тримається з останніх сил і що вкрите лише абияк плетивом з удаваних спалахів колишнього та найодвертішої аматорщини сучасного.

«Гамлета» глядачі оплескували такою ж мірою, як і «Любощі намарно». Можливо, навіть ще дужче. Але вивчення смаків у модерного глядача належить до спеціальних ділянок.

У Вісбадені гастролювали ще Берлінський Шіллерівський театр із «Приборканою гострухою» і Мюнхенський Камерний театр з «Отелло». Ряд шекспірівських речей грав і місцевий вісбаденський театр. Цих вистав Ваш кореспондент не бачив.

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

Відійшла творча людина

Разом з закінченням статті Костя Кононенка «По 35 роках мовчанки» доводиться на сторінках цього ж числа відзначити останню подію з усіх життєвих етапів її автора: 28 серпня цього року, на 75 році життя помер професор Кость Семенович Кононенко (народжений 1889 року), похований 1 вересня.

Застартувавши, після закінчення класичної гімназії, свій творчий шлях агрономічними студіями у Харківському університеті, К. Кононенко тісно пов'язував різні галузі своєї діяльності з званням і фаховими знаннями економіста. Ще за студентських часів він працював у великій громадсько-господарській організації — Спілці сільського господарства, куди повернувся і після закінчення військової служби (1918), а згодом був виконавчим директором цієї Спілки. У 1921-26 роках був директором департаменту економіки і фінансів наркомату земельних справ УРСР, а від 1926 до 1930 року директором і членом управи Всеукраїнського сільсько-господарського банку. Короткий час стояв при керівництві радгоспів, але, загрожений переслідуваннями сталінської системи (1936-37), перейшов на працю викладача математики й хемії у середніх медичних школах Харкова. Там і перетривав до воєнних подій. Основну фахово-педагогічну працю розвинув покійний у 1919-30 роках, будучи професором у Харківському комерційному інституті, пізніше у Зоотехнічному інституті, а далі (1926-30) професором економіки агрофакультету Землеустрійного інституту.

Політичний шлях К. Кононенка збігається з бурхливими змінами доби й політичної думки на різних перехрестях нашої складної історичної і політичної дійсності. Від юнацьких років пов'язаний з партією соціал-демократів, Кононенко був представником групи меншовиків у Малій Раді. У процесі спротиву колективізації і арештів 1930-их років відбув шість років ув'язнення, а опісля, знову загрожений терористичною хвилею (1937), був примушений на протязі одного року постійно переховуватися перед арештом. Після закінчення другої світової війни на еміграції увійшов у контакти з націоналістичними колами у стадії бурхливих ферментів різних напрямків колись однієї ОУН. Спершу К. Кононенко став членом Закордонних частин ОУН і членом їх проводу, а потім, після покликання проводом ОУН колегиї уповноважених, 1954 року прийняв демократичну платформу нової формації як член ОУН за кордоном. Він увійшов у політичну раду цієї організації, а також у керівництво її однодумців у США.

Можливо, найвидатніша ділянка праці Костя Кононенка — це фахово-публіцистична і науково-дослідна робота, якій він віддавав свій творчий талант з молодих літ, з 1914 року, дописуючи спочатку в економічних газетах і журналах Петербургу і Харкова. Широко публіцистичну діяльність в економічних і зокрема сільсько-господарських питаннях розвинув проф. Кононенко за часів НЕП-у, 1924 року був редактором та одним із авторів колективної праці про засади розвитку сільського господарства в Лісогоспу і на

Поліссі України. Також уже за перших років еміграції в Німеччині друкував журналістичні праці в еміграційних виданнях і під ім'ям Н. Олержко видав працю «Аграрна політика большевиків». Виїждивши 1951 року до США, став постійним співробітником дослідно-видавничого об'єднання «Пролог» у Нью-Йорку, що стало основною базою його економічно-дослідної роботи. Рівночасно Кость Кононенко був автором фахових статей у періодичних виданнях, як «Український самостійник» і «Сучасна Україна» в Мюнхені, протягом трьох років редагував суспільно-економічний додаток цього двотижневика. За час праці в «Пролозі» залишив визначний фаховий доробок. Це були п'ять брошур і перший том більшої праці «Ukraine and Russia, a history of the economic relations between Ukraine and Russia 1654-1917».

Ось так короткими штрихами зроблений реєстр фактів, дат і назв дає широку перспективу дійового шляху

і відбиває профіль людини, що всім життям була тісно зв'язана з народом.

Знаменитий знавець марксистської доктрини, соціально-економічної політики та практики і фактичного становища в СРСР, речник українського інтересу, фахівець-економіст Кононенко майстрував зброю, якою так потрібно користуватися в боротьбі з московсько-більшовицьким режимом насильства і колоніального визиску України. У його працях, створених у вільній творчості, показано те, що без зовнішньої допомоги, може, й важко побачити людям, які змушені жити в полоні накиненої доктрини й ненаукового фальшу, без свободи дослідницької творчості і відкритої правди.

З такими думками про життєві досягнення і корисну працю Костя Кононенка супроводжуємо його в інший світ і прощаємося з довголітнім нашим співробітником.

Д. Р.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Відкритий лист до панни Надії Качмар

Прошу шановну редакцію ласкаво надрукувати на сторінках Вашого журналу лист до п. Н. Качмар, діючого голови Українського студентського клубу при Ратгерсовому університеті в Ньюарку (США). Цей мій лист є відповіддю на з'ясування управи клубу п. н. «Як це насправду було?», розісланого в квітні на адресі ряду українських громадян у США.

*

Високоповажана і дорога Панно Качмар!

Дякую за Вашого листа і за переслані матеріали. Про «аферу» знаю, очевидно, з преси, але Ваші інформації дозволяють зробити собі повніший образ. Тому хотію поділитися з Вами своїми заувагами.

Треба відрізнити тут два моменти: 1) Запрошення представника місії УРСР при ОН Юрія Кочубея з доповіддю на форумі Українського студентського клубу при Ратгерсовому університеті. 2) Викликані цим атаками деяких кіл українського громадянства проти Вашого клубу та його управи.

Щодо першого, то, на мою думку, запрошення Кочубея не можна вважати промахом ні тим менше якимось «національним злочином». Навпаки, це цілковито нормальне явище, коли українсько-американська молодь, цікавлячись відносинами на батьківщині своїх предків, бажає зачерпнути інформації з усіх приступних джерел, не виключаючи офіційних радянських. Я переконаний у тому, що українське студентство, ви-

ховане під впливом американської демократії, є відпорне на комуністичну пропаганду, бо воно достатньо озброєне здоровим розумом і критичним. Цю тезу блискуче підтверджує перебіг зібрання, що на ньому учасники дискусії вміли своїми інтелектуальними питаннями загнати радянського делегата в сліпий кут. З конфронтації з Кочубеєм члени Вашого клубу вийшли переможцями, чого, зрештою, можна було задалегідь сподіватися.

Але справа має свій принциповий бік. Дехто думає, що такі зустрічі і конфронтації є моральною капітуляцією перед радянським режимом. Я не поділяю цього погляду. Ми всі, всі українська еміграційна спільнота, об'єднані в опозиції до ганебного окупаційного та диктаторського режиму на Україні. Але чи з цього слідує, що ми маємо виминати всіх контактів з нашими підрадянськими земляками, не виключаючи людей, що займають офіційні позиції в тамошній системі? Якщо хочемо дивитися реалістично, не можемо заплітати очей на факт, що наш народ на рідних землях уже близько пів століття живе в рамках цієї системи. Цей стан міг би змінитися тільки в наслідок радикального перевороту в усьому укладі політичних відносин у світі, а це не залежить від нашої волі і, мабуть, не наступить швидко. Таким чином, якщо ми панічно втікати від усіх контактів з нашими підрадянськими земляками (бо вони, мовляв, усі заражені комунізмом, що його ми могли б також набратися від них), то цим ми тільки відсепаруємо себе від того українства, яке на даному історичному етапі реально існує.

Чи від такої тотальної сепарації виграє українська національна свідомість українсько-американської молоді, можна поважно сумніватися. Скажу більше: комуністичні можновладці мають більше підстав боятися таких конфронтацій, ніж ми. Тоталітарний режим незвичайно вразливий на всі форми «ідеологічної субверсії», і власне тому намагається охоронити підвладне населення від контактів з зовнішнім світом. Пробиваючи «залізну завісу»,

ми маємо змогу стимулювати процеси, що ведуть до розкладу офіційної комуністичної ідеології, і тим самим скріплювати духовий опір наших підрадянських земляків. Очевидно було б наївністю сподіватися, що можна «навернути» офіційну радянську особу в роді Кочубея.

Імпреза, що її провів Ваш клуб, була сама з себе дрібною подією, яка не може мати будь-яких далекосяжних наслідків, але я оцінюю її як крок у політично правильному напрямі.

Переходжу до другої точки. Приймім на хвилину, що управа Українського студентського клубу при Ратгерсовому університеті зробила помилку. Але це ні в якому випадку не виправдує тієї нагинки, що її проти Вашої управи повели деякі кола нашого громадянства. У вільному світі люди та організації мають право на свободу думки і дії, вони мають право... помилятися.

Право на ризиковні експерименти зокрема належить молоді. Треба мати довір'я, що молоді люди, навчені досвідом, самі зуміють побачити помилковість даного кроку і з часом стануть обережніші. Старше громадянство має моральний обов'язок вказувати молоді її помилки. Але щоб така критика була виваженою, вона мусить бути доброзичливою, спокійною і передусім речевою. Треба ствердити, що реакція певних кіл на ініціативу Вашого клубу щодо запрошення Кочубея далеко відбігла від вимог такої «громадянської педагогіки». Вона мала радше характер гістеричного вибуху з усіма ознаками «половання на відьом». Засоби морального терору, які були вжиті проти членів Вашої управи, заслуговують на найгостріше заплімування. Єдиний речевий аргумент, який самозванці «цензори від патріотизму» вміли назвати, це те, що члени Українського студентського клубу в дискусії з Кочубеєм «пошиються», мовляв, «у дурні». Такий аргумент тільки свідчить про комплекс меншевартости в людей, які, не вважаючи на свій крикливий патріотизм, почувають себе внутрішньо непевними, бо підсвідомо побоюються,

що вони самі показали б себе в подібній ситуації безпомічними.

А втім глупі та підлі напасті, жертвою яких Ви впали, не повинні Вас дивувати. Партія, що виступає під псевдонімом «Визвольний фронт», — це ж наші непоправні доморослі тоталісти, які, закриваючися патріотичною демагогією, від довгих років намагаються знищити та оплюгавити все, що тільки є в українстві шляхетне і розумне. Те, що Ви стягнули на себе удари такого противника, є свідомством Вашої громадянської зрілості, яким Ви можете пишатися.

Щодо нашого українсько-амери-

канського «офіційного» представництва, органом якого є газета «Свобода», то цей наш, пожалься Боже, «естаблішмент» не від сьогодні складає докази своєї жалюгідної короткозорості та наївності.

Управі Вашого клубу належать вислови теплового визнання за те, що Ви не піддалися цьому моральному теророві. Цим виявом громадянської відваги Ви врятували честь нас усіх.

Прийміть, дорога Панно Качмар, мої щирі вітання та запевнення моєї солідарності.

З щирою пошаною і дружнім привітанням

Іван ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

Подолати комплекс меншевартості

Запитання поставлене знайомим Романа Рахманного («Запитання на схилі гори», «Сучасність», лютий 1964) таки турбує. Відповідь п. Рахманного ніяк не переконує і не вдовольняє. Мова дійсно мовиться про визначення характеру українства і витворення на нього попиту, але автор пішов по лінії найменшого опору і оминув суттєве.

До Марининого заклику — «Українче, спізнай самого себе» — пора додати Тичинине: «Тільки й єсть у нас ворог — наше серце». Бо що ж тому студентові робити, коли він вийде на денне світло з своїм релігійним і культурно-національним багажем, як це радить п. Рахманний, і побачить, що той багаж непотрібний і — ще прикріше — меншевартісний? Почуття меншевартості всього українства мусить передусім студент побороти в собі.

Сам він цього не може здійснити. Доведіть йому, батьки, що українська культура не третєрорядна про-

вінційна копія. Покажіть йому її справжні надбання, а не низьку побутовщину і культу Шевченка і єдиної соборної. Дайте йому такі вартості, з якими він може сміло виступити перед світом, і він лишиться українцем. Переборіть своє почуття меншевартості, бо він успадкував його тільки від вас.

Слушно зауважила Дарія Ребет («Патріотичні курйози, громадське злочинство і молода сила», «Сучасність», липень 1964), що свідому молодь притягають українські реалітети на батьківщині. Нам замало еміграції, затісно в ній! Навряд чи ми перейдемо на радянське, але і не будемо підтримувати еміграцію, в якій діють люди, що «в умовах вільного світу не вмюють засвоїти елементарної грамоти демократії, правопорядку і справжньої гуманності». Ці люди не шанують ані себе ані нас. Вони не певні ані себе ані своєї ідеї. Не по дорозі нам з ними.

Марко ЦАРИННИК (Філядельфія)

З М І С Т

Юрій Тарнавський. Спомини	3
Владімір Войнович. Півкілометрова віддаль	14
Ігор Костецький. Відбулося за вісім хвилин	28
Борис Олександрів. Рильський офіційний і Рильський справжній	44
Богдан Галайчук. Справа дипломатичних взаємин УРСР	61
Річард Пайпс. Сили націоналізму	68
Кость Кононенко. По 35 роках мовчанки	76
Павло Чернов. Як говорять і що видають на півдні УРСР .	87
Володимир Стахів. Україна — швейцарськими очима .	94
Всеволод Ісаїв. Друге покоління імігрантів в американській дійсності	102
Критика і бібліографія. Третій зошит етимологічного слов- ника української мови (Олекса Горбач) — Поетична повість про дитинство на Україні (А. Г. Г-ч) .	111
Огляди, нотатки. Шекспірівські вистави у Вісбадені (ік).	117
Посмертна згадка.	124
Листи до редакції.	125

Адреси наших представників

Австралія: Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

LINDEX

ДАРУНКОВІ ПОСИЛКИ

для Ваших рідних в СРСР

Ми висилаємо дарункові пакунки з
наперед оплаченим митом з Ваши-
м товаром або з товарами
нашого багатого магазину.

Ми вможливуємо доставку високо-
якісних радянських промисло-
вих виробів та харчових про-
дуктів у самому СРСР.

Ми переказуємо грошові суми до
розпорядження Ваших рідних в
СРСР.

Ми організуємо подорожі до
СРСР.

Як безпосередній представник
«Внешпосылторг-у» та «Інтуриста»
згідно з умовами — тверді та-
рифи!

Нові розпорядження для
посилок з харчовими про-
дуктами!

Відправлення дарункових пакунків,
як також і видача радянських това-
рів через LINDEX — швидкі та
дешеві!

Численні листи з подякою до нас
постійно це підтверджують.

LINDEX Handelsgesellschaft mbH
Versand-Reisen. München 27.
Rauchstr. 5.

Telefon: 48 16 27, 48 13 75, 48 20 38.

Появилось 6 (80) число

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за червень 1964

Держава і право — Економіка —
Сільське господарство — Промисло-
вість — Транспорт — Житлове бу-
дівництво — Побут — Школи — Лі-
тература — Преса і видавництва —
Релігія — Історія — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол., річна
передплата — 15 дол., передплата
на два роки 25 дол., три роки —
30 дол.

АДРЕСА: «PROLOG» Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

